

Широкий шлях

Степан Васильченко

Повість

Частина перша

В БУР'ЯНАХ

Та поклонися тим нашим бур'янам...

З Шевченкового листа

I

Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це легенда, коли б усе те діялось не перед нашими очима. Мені хотілось і почати повість про поета, як починаються казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими ще й за горами кам'яними в не нашої, далекій стороні був колись веселий край, розкішний і багатий, заворожений злими людьми, зневолений двома неволями. Одна неволя панська, а друга — царська. І жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити — заказано, ходили німі...

* * *

Україна... В одному вже тільки цьому слові і для нашого уха і навіть для уха чужинців бринить ціла музика смутку і жалю... Україна — країна смутку і краси, країна, де найбільше люблять волю і найменше мають її, країна гарячої любові до народу і чорної йому зради, довгої, вікової, героїчної боротьби за волю, в результаті якої — велетенське кладовище: високі в степу могили, руїна та прекрасна на весь світ, безіменна, невідомо коли і ким складена пісня... Тяжкий сон, подвійна неволя і темна ніч, як ворон. Тільки Дніпро з очеретами, тільки вітер з степовими могилами шепотіли ночами: гай-гай... умер прекрасний край... Україна — це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медовії та молочнії ріки... Україна — це марні, обшарпані, голодні люди... Ідуть на панщину чорні і німі. Ідуть, дітей ведуть... Україна — це царське та панське безмежне свавілля... Праця до сьомого поту...

Світяться злидні.

Україна — розкішний вінок із рути і барвінку, що над ним світять заплакані золоті зорі...

Поема жалю і смутку... краси і недолі...

Отже, одна з найсмутніших сторінок у цій поемі належить невиданому у всі часи по всьому світі її огненному поетові.

Легендарному поетові казкового краю...

Великому борцеві за волю свого краю, свого люду, за безмежно широку волю на всьому світі поневолених народів.

За всіх поневолених, близьких і далеких...

* * *

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю, темної ночі, перед світом в селі Моринцях на Звенигородщині, в хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта, блиснув у вікні єдиний на все село огник: народилась нова панові кріпацька душа, а Україні — її великий співець Тарас Шевченко.

Про ці родини сестра поетова Катерина, що була тоді маленькою дівчинкою, вирости, розповідала, кажуть, так. Прокинулась вона серед ночі на полу і побачила в хаті таємничу картину. Над піччю, на комині горів каганець. На печі стогнала мати. Щось квило сердито і нетерпляче. Якась стара жінка стояла на припічку і полоскалась з чимось у ночовках, що стояли на печі. Батько сидів на прилавку і гомонів з бабою. І було чудно те, що, незважаючи на стогін матері і на той невідомий пронизливий деручий крик, розмова у батька з бабою була спокійна, навіть радісна.

Катерина схопилась і сіла.

— Що воно таке?

— Прокинулась? — одказала баба. — Буде тобі забавка — будеш мати кого глядіти...

— Пояснює: — Знайшли тобі в коноплях братика.

Обізвався батько:

— Вже кому-кому, а Катрі буде з ним роботи. Хоче не хоче — буде за няньку.

"Еге! — догадалась Катря, — це ж у нас дитина знайшлася".

Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому вгадала. Баба завжди до цього — з охотою. Тепер чогось одмовчується... Яка вже буде-така й буде, ми не обмінємо. Аж ось заляскало щось палицею у двері, аж мати кинулась і застогнала: "Кождий день стукає, а ніяк не звикну". Калатає, аж в ушах лящить, кричить: — Григор — на тік молотить, Катря — до пані прями (мати — теж Катря). Зараз, бо світає!

Панський десятник.

— Сьогодні у мене свято — сина бог послав, не можу кинути породіллю з малими дітьми в хаті, — одгукується з хати Григор.

— Не моє діло, панові будеш казати. Ну, швидко, а то прогул писатиму.

Мати напружилась, перестала стогнати. Слабим голосом:

— Іди, Григоре, а то все одно не подарує; та ще й знову припише. Іди — я вже сама якось до вечора перебуду.

— Хоч би ж було поснідати чим. — Знову заляскало в двері. — Зараз! — Кусок хліба з столу — в кишеню, шапку на голову, з хати.

А той стукає, а той стукає...

Мати: "Кат би тебе попостукав". Мати почала якось болісно стогнати. Крізь стогін, помовчавши, проказала гірко:

— Бодай уже ті діти не плодились, що мають рости у неволі. Баба розважала:

— Не можна так казати, дочко, — гріх! Може, доля якраз талан твоїй дитині готує...

— додала таємниче.

— Нам усім — один талан — і дідові, і батькові, і дитині — довічне панське ярмо. — Закашляла.

— А ти не клич на дитину недолю та ось послухай, що я тобі буду казати, — промовила баба таємниче. — Далі почала розказувати:

— У нас, у бабів, є така приміта, що коли перше ніж зайти до породильниці в хату та заглянеш знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого. Коли я заглянула у ваше вікно, то аж обімліла. Скільки я бабую — не доводилось бачити такого. Не знаю, чи й казати.

Баба позирнула на дівчинку і замовкла.

Мати до малої:

— А ти не дослухайся, Катре, спи! — Далі мати й стогнать перестала: — І що ж ви, бабусю, побачили? Баба стишила голос.

— А побачила я — сидить за столом повно всякого панства, а поміж панством — мужик, стоїть, вичитує щось із паперів. А вони на нього кулаками махають, а підійти бояться. Коли це, де не візьмись, щось таке, як цар у короні, та як не схопляться з тим мужиком за барки: той за груди, а той за шию... Я, кажу, так і обімліла і дивитись далі побоялась... Так бач, що виходить, виросте твій син неабияка людина — буде змагатись з панами та з царями... А за що — сама догадайся. Кажуть же, що народиться такий, що волю в панів одніме... Хто знає — може, це й він.

— Волю? Мій синочку! Рости ж та набирайся сили.

— Оце я тобі кажу, Катре, а ти щоб про це нікому ні слова, бо довідаються, борони боже, пани — і вирости не дадуть — із світа зживуть.

Далі до дівчинки:

— Чи ти чула, Катре, що я казала?

Мала Катря прикинулась, що спить.

II

Минає рік. Батько й мати на панщині, Катерина, сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами; сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач куклою, по кутку носилася з ним, як із цяцькою. Проте сама нянька ще дитина — хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти, побігати у ворона, в квача. Посадить малого на вигоні, в ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки, накаже, посварившись пучкою: "Сиди ж мені і не вилазь, поки не прийду". Вітром майнула до гурту, де аж куріла гульня, — про хлопця забула зразу. І сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілля листочок, спозирає сине небо, зграї на ньому галок... Сонце гріє, ромашки пахнуть, аж чхається, — хороше, як у купелі. І маленьке замахає до сонця ручками, засміється, загуцає, мов до сонця летіти хоче на руці або само сонце його витягає з пахучих бур'янів. А тим часом тут ж поблизу блукає в бур'яні і дитяче лихо, хрюкає, хрумає спориш. Висунулась, зарохкала, бочком наближається до хлопця. Дивиться хижими, червоними брудними очима. Хто зміряє горе маленького серця: у плач, у крик! — ніхто не бачить і не чує, мов опинився у лісових нетрях із брудним, диким звіром один на один. Не чекай допомоги. І малий одразу замовкає, брівки

нахмурились, в очицях мов сонячні іскри заграли, засвітився гордий блиск людини, ромашкою б'є тварину по пискові: "Чу-чу, свиня!" Лукава тварина не виносить блиску розумних очей, злякано обходить, починає щипати моріжок, мов і не вона. Минає час, знову западає зневір'я в дитяче серце — починає плакати, знову набирається сміливості свиня, чапає до хлопця. Знову змовкає плач: "Чу-чу, свиня!" Довго тягнеться ся дитяча мука, і ніхто того не бачить і не чує. Катря, щира його нянька, теж за щирою гульнею на шляху згадала про малого тільки тоді, як з поля показалась череда. Одкрила широко очі, ляснула в долоні: "А де ж моя дитина?" Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому немає — мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз і все личко вивожене в сльози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі — де ті й сльози взялись, — як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає рученята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружного дуки Катрі на руці.

— Моє маленьке! Скучив? — Катря жагуче, з пристрастю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більш ніколи-ніколи не буде кидати саму дитину на улиці. Не в перший раз.

— Їстоньки хочеш? — Знаходить житнього хліба жовану куклу, нашвидку піджовує її, пхає дитині в рот. Дитина із звірячою жадобою починає ту осоружну куклу жувати, ссати, тіпати, щось мимрячи невиразне! погрожуючи комусь головою.

Катря пильно, допитливо дивиться дитині в вічі — вона одна розуміє її мову.

— Що? Що, мій, цвіточок? Паця лякала? Ось ми їй покажемо. Ну-ну-ну, погана паця. Ти нащо лякала нашого Тарасика? Іди собі геть, погана паця. А ми з Тарасиком підемо виглядати маму з поля. — Пішла з дитиною за село, сіла коло гамазеї на рундук, виглядають. Видно ставок, як кусок полотна прослатий. Над ставком — верби аж до води попускали віти, а за вербами ховається сонце, велике, червоне, сміється із-за гілля. Катря гомонить до малого безперестанку:

— Ось сонечко зайде, пан пустить маму додому кулешику варити, Тарасика годувати. Ну, співай за мною, Тарасику, — починає сама наспівувати:

А вже сонечко за вербами,

Пусти нас, пане, хоч із ребрами.

А сонечко теж каже йому про маму, жартує з малим, захиляючись за верби. Грається з ним чисто так, як, буває, мама — одкриє очі: ку-ку! Знову закрив — нема...

Таке ж радісне, тепле, червоне.

От тільки біда, що на світі є ще паця... Ну, та ми їй!..

І дитина свариться переможно ручицею: ну-ну-ну!..

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Росте Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки — на панщині, брат десь пастишить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш — скрізь тобі шляхи одкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі! Залізе — до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається. Вийде із бур'янів на поле, як

Кармелюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка з золотими крайками закриває його своїми червоними полами. І здається малому, що там — край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято: скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту...

А надворі й темніє...

— Світ не родив такого волоцюги! — скаржиться мати. — Ото небо йому, як рідна хата, а сонце, як мати. Коли б не їсти, то до хати так і не заглянув би цілий день. А вскочить у хату, за кусок хліба — і знову надвір. Вхопиш за плечі, щоб придержати, так де там:

випорсне з рук та на сонце, як ленок у воду.

* * *

Раз було так.

Невесела у Шевченка зимою та восени хата — стоїть край села, як примара, найгірша, мабуть, в усьому селі: кривобока, стара, стіни повигинались, солома на покрівлі потемніла, потрухла, мохом узялася, почорнів од диму вивід, од вітру порозлазилась, дірки світять голими латами. А прийде весна, зацвіте садок за хатою, рясна яблуня коло хати, промете Катря під вікнами півники та барвінок, і хата, як хата — суму мов не було того... Сад темний, густий, бур'янами зарослий. За садом ховалось сонце. Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вечір. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні глині. Вперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалась вечеряти під яблунею надворі. Чуби в усіх, як обілений льон, очі, як квітки льону, — сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечерея — морений батько свариться, маги, заклопотана, зажурена, марна, їсть, як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершись на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

— Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

— Та нам це такий оце клопіт, що й вечерея не в вечерю; хлопець десь дівся, — мати. Розповідає. — Зранку як пішло, то оце і досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, всі бур'яни обшукали — як упав у воду.

— Догляділи! — сердито буркнув батько. Катерина враз опустила униз сині винуваті очі.

— Нічого, знайдеться, — розважив сусід, — може, заснув десь у бур'яні. Проспиться — прийде. — І починає звичайні свої балачки: про панські звичаї, про золоту грамоту. Слухають в'яло, без охоти, тільки поблизу що шелесне, всі так і кинуться: чи не хлопець?

Пройшли останні за плугами плугатарі, гурти дівчат із сапами. Осів тихий, зоряний вечір.

— Ну й де б їй дітись, вражій дитині, — не слухаючи сусідових балачок, тихо, з нудьгою казала мати. — Вечеряй, Катре, та підемо шукати знову.

Зарипіли десь вози, як у релі. Багато, мов з ярмарку.

— Що воно?

Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголоса, урочиста, хвилююча пісня:

А вози риплять, а ярма бряжчать,

А воли ремигають.

А попереду атаман

У сопілочку грає.

Всі забули на часину про хлопця, заворушились.

— Чумаки!

В селі бігли з дворів назустріч чумакам дгвчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки й чуть було:

— Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали угадувати — звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнула радісно і сердито:

— А ось і наш волоцюга! — Всі повернулись в один бік.

За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою — темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон.

Стоїть, не наважується йти до гурту. Хмарні обличчя в усіх одразу просяяли.

— Де це ти був?

— Де тебе носило і досі?

— Де ти волочився?

Стоїть, мовчить. Оглядає свою хату — не впізнає, ніби після довгої кругосвітньої мандрівки.

— Де ж ти був оце — питаю? Чому не кажеш? — почав суворо батько. Хлопець промовив стиха:

— Був у полі та заблудив.

— Бачили таке?

— Хто ж тебе привів додому?

— Чумаки!

— Хто? — Всі стовпились коло хлопця.

Хлопець розповів: "Стрінувся з чумаками, питають: "Куди ідеш? Мандруєш?" А я кажу — в Керелівку!

А вони й кажуть: "Це ти ідеш у Моринці, а в Керелівку треба назад. Сідай, каже, з нами, ми довеземо". Та й посадив мене на віз. І дав мені батіг волів поганяти..."

— Бачили такого! Чумакувати надумав уже!

— І як воно згадало, що з Керелівки?

— Я ж казав, що знайдеться, — обізвався і сусід. — Такий лобатий не пропаде.

— Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти, — сказав батько. Хлопець тільки того й дожидавав.

— Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? — допитувалась мати. Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові:

— Як мотає! Наче три дні не їв. — Розмова між дорослими пожвавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас в середину, з одного боку Катря, з другого — Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призьбі, запалили люльки, вернулись до своєї розмови. Тарас тим часом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків:

— Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповіда, ніби справді сам тее бачив. Ой Тарасе, що з тебе буде?

— Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряще вийде, — промовив сусід.

— Що вийде? — жартом обізвався батько, — розбіяка великий вийде — ось що! Ото чули про Кармелюка, а це другий буде такий.

— Це той, що в панів однімає та наділяє бідних?.. Починалася знову розмова про славетного розбійника, що саме гримів у той час на Поділлі. В селі затихало. Чути було інколи дівочий сміх на улиці. Коло хати і над хатою гули хрущі. Діти спали.

Як той артист, що дожидає, поки все кругом нього стихне, на все село защебетав десь поблизу соловей.

IV

І знову минає рік...

Не любив хлопець сидіти в темній хаті, не любив сумних розмов про злидні, про горе. Все, було, тікає з хати до сонця, на просторе. Однак минути того не можна. Зберуться часом куткові молодичі та баби, посідають на призьбі, почнуть гомоніти. Сяде тут ж, коло матері, бігаючи натовмившись, хлопчик, притулиться, слухає. Чого-чого тільки він не наслухається — все про тих же панів та їх економів: і як людей били — кого різками, кого канчуками, і як продавали людей, за собак міняли, засилали в Сибір, в москалі голили. А як почнуть про тяжку роботу, про неволю, про злидні... Ясний надворі день. Ясно сонце світить, небо безкрайне та синє, кує зозуля в лузі, а як усього того наслухається, — то й день йому стемніє, отьмариться сонце, і дерево зажуриться — осмутніє... Аж раптом заграє в ньому якась радісна сила, буйна й непокірна. Зірве хлопця із призьби, і помчить він круг майдану жеребчиком, іржучи й фицаючись... І весь сум з хлопця як вода змила. Оксано! Далі біжить до сусіднього двору, од воріт якого летить йому назустріч, радісно розставивши руки, вірний і постійний товариш хлопців, кучерявенька кароока Оксана. Летить назустріч, радіє, хвастає:

— Ба, глянь, Тарасе, що в мене є? — показує крамну, безносу куклу, що тітка принесла їй з панського двору. — Це моя дитина, а ти будеш кум.

* * *

А на другий день в бур'яні Шевченко будує з булиги та коров'яків курінь. Збудував курінь, заплів його ромашками та глухою м'ятою, обполов кругом садок, поробив у

ньому стежечки, посипав жовтим пісочком. Далі порозставляв у курені черепочки, скляночки з пасльоном та калачами, сів, дожидає гостей. А гість не за горами — за бур'яном на колодці сидить Оксана в довгій материній корсетці, з безносою "дитиною" на руках. Діждалась, коли її гукнув господар, запишалась, хусткою накрила сонне личко "дитини", пішла до куреня. Незабаром гості починають гостювати. "А випийте ще, кумо!" — "Не можу! Не можу, хіба трішечки! Ой, яка пекуча!" — "Закусіть, кумо, чим бог послав". Беруть із порожніх черепків, як із мисок, махають руками, плямкають губами, ніби п'ють і їдять. Планово, церемонно. Далі заводять злободенну розмову:

— Як у вас в полі і в городі, кумасю? Чи обсіялись, чи обсадились?

— Де ви бачили, куме! Ще й не починала. За тією клятою панською роботою світу не видно, вгору нема коли глянути. Чи скоро вже тая воля буде? Ви не чули, куме? — Стиха: — Ви не чули — кажуть, у Шандри яконома вбили?

Тут із бур'янів виглянуло зо три червоних од хвилювання й цікавості дитячі завожені личка; уважні, таємничі. Радісний вигук:

— Ось де вони! — І раптом гуртовий, добре зорганізований спів чи декламація:

Молодий — молода,

Як собака руда!

У дбайливого господаря є запас і про цих гостей: вхопив у кутку куреня в обидві жмені печиння, нагнав непроханих геть за бур'яни.

А матерям під хатою все видно і все чути.

— От здружили — і водою не розіллеш.

— Де ви бачили, там — без Тараса і дихнути не може. Тільки прокинеться, не їсть, не п'є, зразу біжить на вулицю. З язика в неї не зіходить Тарас.

— Мо' колись справді сватами будемо.

— Рано загадувати. Хай ростуть здорові.

Гукає:

— Оксано! Оксано! А йди, дочко, вечеряти.

Оксана:

— Дожидай, Тарасе, я зараз прийду.

Хлопець у бур'яні сам. Вже вечір, а йти небезпечно: розвалить "вороги" хатину.

Дожидає. Видно ставок. Із-за верб стиха вліз у воду місяць, почав полоскатись. Як запізнілий косар з пильного поля...

Було стемніло, знову видніє. Із-за чиеїсь клуні визирає повний місяць. Вибравсь вище, мов підпалив бур'яни — засяяли. Світиться, як гадючі очі, люта кропива, синім полум'ям палає гіркий полин, зелено висвічує запінена, скажена блекота. Високі будяки, як злодії, з кіллям... Страшно й цікаво... А що тут діється пізньої ночі? От би заночувати тут, коли б не гримали дома. Кулак під голову, ліг: "Я трошки". "Тарасе! Тарасе" — і чує й не чує... Може, причувається? Може, за годину, може, за мить — над головою шелест: Оксана?

Сердито й лагідно:

— Ось де він, заволока! Ану, вставай та зараз до хати! — Катря.

А святами — до діда. А тоді — до Оксани. У старого Івана Шевченка, Тарасового діда, святами завжди повно людей у хаті: дід Іван грамотний, і в нього є велика книжка про святих мучеників. Дід Іван надіває олив'яні окуляри і починає повагом вичитувати про великі муки святої Варвари. Хто з бабів слухає, хто куняє, чоловіки дмуть люльки. Хтось дуже томлений за тиждень раз по раз хропе й кидається. Винувато озирається: "Ото, господи". Вікна й двері поодчинені, і знадвору чути веселий гомін на улиці. Тяжка й гірка була та панська неволя, та не тільки ж те й робити людям, що плакати та журитись. Часом і співають, і жартують, і потанцюють, а надто молодь. Бо то треба було б умерти, щоб усе тужити, а народу — сила, не вмирати ж усім. Чути у вікно — на улиці регіт, раз за разом поривами. Дедалі дужче.

— Це, мабуть, притисся Перебендя з кобзою, піти послухати, що там вигадує старий дурень.

Кидає набік мінею, виходить із хати, за ним, як курчата за маткою, чередою гості. Посеред майдану — гурт людей, старі, діти, молодь, обступили кругом старця — то німа тиша, то шалений регіт. Ближче — чути тихий глухий старечий голос сипав якісь німічні жарти. Ще ближче — чути тихий веселий шум струн на кобзі, як живий вітер. Додає словами, аж гуцається:

Ой дівчина-горлиця
До козака горнеться,
А козак, як орел,
Як побачив, так і вмер.
Кінчив, витирає піт полою.

— Бач, старе луб'я, якої затинає! А вмирать! — хтось із старших в жарт докоряє старого. Винувато старий осміхнувся, пригнув ухо до поводи́ря, щось питає сліпий. Певно, які зібралися люди. Одкашлявся старий. Поважно нахмурив брови, по-новому зашуміли струни... Залунав зміцнілий голос. Урочисто, як святе письмо:

Ой, тисяча сімсот дев'яносто першого року
Прийшов указ од цариці Катерини
З Петербурга-города...

Всі старі обличчя розцвіли, очі засяяли. Презирились, смутно хитали головами — багато з старшого віку людей добре ще пам'ятали, як руйнувала Катерина ту волю козаку. Запорозьку преславу Січ.

Мимохіть піднімались шапки на головах вгору і по-вовчому загорались очі. Зразу одчувалось, що тут під кріпацькими ланцюгами буяє сила — велика, могутня, що її не задушиш, що тільки стряхнеться вона, то розірве ті ланцюги, як нитку, а те горде панство рознесе, розвіє, як порох. Це ж люду, це ж миру, як моря, а панів тих — жменя. Як встане, як вигне спину... Та що й казати... Тільки зараз — цить...

Між старими тут ж вертаються діти, намагаючись угадати, чого це старі так затурбовані. Мало що розумів і малий Тарас Шевченко з того, що співав кобзар, проте і в нього ворухилось у грудях щось гаряче і завмирало чогось маленьке серце.

Вирядили кобзаря, погомоніли, почали розіходитися. Вертається до своєї хати і дід Іван з своїми гостями. Сідає, зітхнувши, за стіл дочитувати пекельні муки святої Варвари, Євстафія Плакиди. Цікаве життя, аж дух захоплювало. Тільки не ті вже думки в слухачів — видно по гарячих очах. Ще цікавіше. Сидять, як у якомусь сні. Хтось мимохіть перебиває читання.

— Що правда, то правда — мучили й тоді добре, тільки усе ж, мабуть, на палі не садовили.

— Не додумались, — одкашлянувшись, додав, мов прокидаючись од сну, хтось другий і засміявся.

— Або, кажуть, пекло! — раптом, одсунувши убік книжку, міняє тон сам читач. Святобливий вираз — як вітром здуло з його обличчя. Мов і не він.

Не на тім світі, на цім розвели його пани над нашими душами. Пан — гірше чорта, той не видумає на людину такої муки, як пан. Ну, вже як і їх попадуть у руки — не помилують. Народ терпить, а як терпець увірветься — хай тоді не просять — не помилують.

Раптом слухачі мов ожили, очі в усіх заграли. Один за другим:

— Діду Іване, а розкажіть про Коліївщину!

— Еге, про Залізняка та Гонту!

— Про гайдамаків, ви ж, кажуть, теж були в гайдамаках.

Дід замріяно:

— Еге ж! Гайдамаки! То були люди! — одсунувся далі од книжки, тряхнув чубом.

Каже:

Хвалилися гайдамаки,

На Умань ідучи, —

Будем драти, пани-брати,

З китайки онучі...

І святе письмо лежить забуте, дід починає розповідати про ті часи, коли гайдамаки панів різали та палили, як ножі святили, як вирізували Умань. Слухали сусіди, німіли од жаху, чуб здіймався вгору.

А то чиї там оченята горять у кутку на припічку, як іскри? І не дише.

— Тарасику, і ти тут? Іди, сину, надвір гуляти, чого ти між старих затесався? Тобі ще рано таке слухати.

Тарас крутить головою: "Не хочу!"

Дід:

— Хай слухає, виросте — своїм розкаже дітям та онукам.

І не виходить до самого вечора. А вночі не спить, ворочається.

Мати:

— Чого не спиш, Тарасе?

— Мамо, гляньте: ніби щось горить у панських будинках?

Мати злякано до вікна:

— Де? Вигадуєш, нічого там не горить. То місяць... що це тобі в голову зайшло?

Спи!

Перегода знову:

— Мамо, а де тепер живуть гайдамаки?

— Які там гайдамаки? Наслухався, що старі говорять, а тоді щось йому увижається, не спить! Це, мабуть, ходив сьогодні до діда? Еге ж — ходив?

— До діда...

— Я ж так і знала. То ж дід теє розказує, що давно колись було, не тепер. Тепер гайдамаків уже немає. Половили та повбивали. Спи.

А на ранок в хлопця з насоняшничини рушниця за плечима, в руках загнута з лозини шабля. Ходить у бур'яні, рубає панам мечем голови з плечей. Підійде до коров'яка: "Ти пан Дашкевич?", — "Я! Прости! Не буду!" Летить голова з пліч. До другого: "Ти пан Висоцький?.." — летить голова. Стоїть будяк, чорний, аж світ отьмарює. "А це буде їх цар". До нього: "Проси! Не хочеш?" — і царева злетіла з пліч голова, як галка. Біжить Оксана, умита, чепурненька.

— Тарасе, що, ти робиш?

— Який я Тарас? Я — гайдамака!

— Що ж ти тут робиш?

— Не заважай! Бач — панам голови рубаю.

— І я! І я!

— Ну, добре, хай і ти будеш гайдамачка. На рушницю, стріляй. — Бере, цілиться в будяк.

— Бу-бух!

— Трах! бах! рубай! бий!

В бур'яні закипіла війна — тихий відгук далекої гайдамаччини.

— Оксаночко, я розкажу тобі казку.

* * *

Звенигородщина — співучий куток України, в ньому Кирилівка не останнє в цьому село. Тарас Шевченко ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звуть їх народними піснями. Батько сам чумакував, часто про того чумака, що занедужав у дорозі (співав), тітка — про сербина, що намовив дурну дівку отруїти брата. Обіщався сватать, а як отруїла, заспівав їй іншої:

Як же тепер сватать,

Що ти тепер гірше ката, —

Що ти тепер гірше ката, —

Отруїла свого брата...

Сестра Катря — на городі од початку до краю виспіває легенду про брата та сестру, що звінчалися, не впізнавши одне одного, потім вирости цвітами:

Підем, сестро, горами,

Розвіємось цвітами.

Ой ти зійдеш — синій цвіт,

А я зійду — жовтий цвіт...

Будуть люди цвіти рвать,
Будуть з нас гріхи знімать.

Прийде вечір — всі улиці в селі аж гудуть піснями: на одній — про ту Марусю, що з-за моря зілля бажала, на другій — про те, як підмовляють козаки з собою дівку, деś ще на одному — не то співають, не то вичитують тягучим голосом — сім загадок. Ранком вийдеш за село. Там, вибираючи коноплі, бабуса шамкає беззубим ротом баладу про лиху свекруху, що закліяла невістку, і та стала тополею:

Не вибрала льону, не пішла додому,
У чистому полі заночувала.

До білого світу тополею стала...

Там чабан на горі про своє бурлацьке життя вигукує на весь степ:

Та нема гірш нікому,
Як бурлаці молодому.

А почнуть грати в селі весілля — ціле море пісень. Сумних і веселих, до танку — всяких... Ще до ладу говорити не навчившись, Тарас уже підспівував старшим, а було йому років вісім-дев'ять — з дівчатами на колодках витягував, якої не почнуть.

А часом коло воріт заведуть з Катрею, — обоє голосні — луна на все село іде:

Іще сонце не заходило,
Наступила темнота...

Ішов якось дяк од титаря, косоокий, величенний, старі люди казали — на запорожця скидається, спинився, слухає:

— Що воно ото за підголоска виводить, не розбереш — хлопець чи дівчина? — питає людей, що сидять на призьбі.

— То так виводить мій Тарас, — обізвався Григор Шевченко, що сидів у гурті. — Малий, ще оченашу не знає, а до пісень, як старий.

— Добрий співака вийшов би. Хоч би й до архирейського хору, — гомонить до людей дяк. — Треба вже, щоб до школи посилали хлопця, а не на улицю.

— Та це ж думка на цю зиму прохати вас, пане дяче... Він уже охотиться до книжки і до школи. Другі діти не хочуть, плачуть, а він уже набрид мені, щоб одвів у школу.

— А скільки йому на роки?

— Уже дев'ятий.

— Ого! Пора. Вже давно слід було посилати.

* * *

А восени сидить Тарас за граматкою між школярами в дяковій хаті, ляскає указкою то одного, то другого, коли одвернеться дяк. Лобатий, чуб білий, як пшениця, кучмою, лице смагляве, вилискує, як чобіт, а очі ясні та сині, як на росі льон. В школі тільки його й чути. Стрінувся якось на хрестинах із дяком Тарасів батько. — А як там, пане дяче, мій Тарас?

— І не приведи господи, що за гайдамака росте. Часинки не посидить тихо. Уже йому й достається од мене — не помагає. Нащо краще: кладу під різки, а він просить: звеліть придержати мене, а то, їй-богу, не влежу.

— Та він у нас і не такий уже розбіяка, як його уславили: як до нього добре — він удвічі добрий. Тонкослізний — що жалісне почує, зараз плакати. Ну й упертий, нема чого ховати, як стане коли на своєму, як тур. Ну, а як йому грамота, пане дяче?

— Грамота йому — в руку. Пам'ять добра. Коли б смирніший — кращого б і не треба.

— Та й я так гадаю, що грамоту він поборе: грамота ведеться в нашому роду. Що з нього буде, пане дяче?

— А що ж із нього буде: попа не вийде, а паламар вийде добрий. Щось вийде, а що — буде видно колись. Побачимо, який він буде в письмі.

* * *

Нудна була наука в тодішніх школах, нудна і тяжка, учили з-під різок, по церковних книжках, старим, довгим способом: буки-аз-ба. Проте малий Шевченко брався і до цієї науки охоче. Він одчував інстинктом, що за цією дяківською безтолковою школою десь далі ховається справжня наука — ясна, радісна... і цей чарівний світ, мов магнетом, тягнув до себе крізь убогі грати дяківської школи. Цікавіша для учнів ставала наука, коли після часословця і псалтиря в школі починали учити "скоропису" — писанню. "У сусіда хата біла", — напише дяк на таблиці, — переписуй! Було чисте свято. Для школяра Шевченка після довгої і нудної церковщини це була справжня утіха. Папір був тоді дорогий, а кріпаки бідні, отже, грамотіям залишались для науки стіни, ворота, двері для шкільного писання.

Одного разу, прибираючи дякову "світлицю", Тарас набачив у дяка грубий зшиток синього паперу. Ще раніш хлопець помітив, як дяк щось у нього вписував. Школяр почав розглядати написані рукою дяка псалми, щедрівки, пісні, вірші... Сидів над ними хлопець, мов прикипів, поки почув, як грюкав дверима дяк. З нього школяру здаля одкривалась таємниця, як творяться на світі книжки. До жаги забажалось школяреві зробити самому таку книжечку, обмалювати візерунками і вписувати в неї ті пісні та вірші, що йому припали до вподоби. Це був перший прихований потяг до словесної творчості, що в першій своїй стадії заміняється копіюванням і вибором чужих творів... Потяг непереможний, жагучий... Хлопцеві мріялась, навіть снилась мальована, позолочена книжка, у яку він по своїй вподобі уписував вірші. Коли ж мрію захотів реалізувати, довелось дечим поступитися. Ось чим. Справді, де того взяти золоченого паперу? Була б добра книжечка і з абиякого, та й того де візьмеш? Прохав дома — не дають, мати захворіла, лежить, кажуть, зажди, коли намолотимо хліба, то повеземо до Буслав'я, продамо. Дожидай, коли то буде, а тут — нетерплячка жити не дає. Аж помарнів. Ходить з потуманеними очима, і одна в нього думка — де б узяти тих кілька копійок, хоч на один аркуш... Згорнкв би його вшістнадцятеро, і була б хоч невелика, а все ж книжечка. І раптом йому пригадалися в суднику за мискою дякові мідяки. Аж жарко стало. "Красти?! Ніколи в світі! Що це я?" А йому ніби хто нашіптував: ну то що, як красти, — зате буде книжечка, бо інакше де ж дістанеш? "Ні, ні, я не хочу!" — крутив головою і махав руками хлопець. Але якась груба сила вхопила хлопця і, як руками, турляла на крадіжку, і не було сили в малого змагатися.

І ноги тремтіли, і серце билось, як не вискочило, як ліз малий Шевченко до дяка у вікно, як той пішов до вечерні. Лице горіло од сорому. Ніби хто кресав його по щоках, по плечах, по руках. "Злодій! Злодій! — докоряв він себе. — Ось зараз упіймають, поведуть до розправи". І все навкруги, здавалось, гукало: "Злодій! Злодій! Схаменися, що це ти робиш!" Проте невблаганна, деспотична сила одчинила сміливо вікно і швидко й рішуче пхала його в хату. "Дарма! Хай і злодій, а книжечка буде-таки!" Мов у сні все те діялось... Добре опам'ятався тільки тоді, як, щасливий і радісний, сидів з маленькою книжечкою в бур'яні, виспівуючи і вписуючи в неї слова колядки:

Шедше тріє царі

Ко Христу со дари, —

Ірод їх пригласі,

Куда ідуть іспросі...

Про свою крадіжку навіть забув... Одмучився, — є за що!

Згадав він про неї через довгі роки, пробуваючи в неволі. Згадав і зворушливо каявся перед всім світом, смутним жартом запевняючи, що це все життя карає його лихо за того п'ятака, що вкрав він на мережану книжечку у дяка...

* * *

Скоро мова мовиться, та не скоро діло робиться. Який не був радісний світ хлопцеві, як не тікав він од тих злиднів, що завжди сиділи в рідній хаті, як він не одмахувався рукою од того суму, що лежав над людьми, одначе дедалі і йому часом тьмарився світ.

Перше горе, що отруїло хлопцеве серце, — злидні та праця матір поклали в домовину. Хлопця взяли од школи дивитись за меншими в хаті. Батько женився вдруге, взявши вдову теж із дітьми. В хаті почалися сварки, бійки, докори, плач — пекло, що завжди буває в хаті, де повно зведенят. Мачуха пильнує своїх, батько часом оступиться за своїх — сварка готова. Так-сяк жилось, поки живий був батько. Але ось застудився він у дорозі, помер слідом за матір'ю — сиротам не стало життя в своїй хаті. Найбільше перепадало Тарасові, як найстаршому, до того упертому, правдивому і гарячому перепадало найбільше. У хаті якось трапилась крадіжка — в перехожого москаля вкрадено 45 копійок грошей. Мачуха напалася на Тараса. Сама вона не могла справитися з хлопцем — попрохала одного з діверів. Довідавшись про це, Тарас утік з дому. Днів зо три ховався він, ночуючи по тих же густих бур'янах під зорями, читав вірші в своїй книжечці, малював у ній квіти й дерева, поки його одного разу не накрили там мачуха з дядьком.

Пригрівало вранішнє сонце, обіщаючи рівний, гарячий травневий день. Майдани пахли розпареними бур'янами, городи буяли зеленою городиною, як море! На городі підгортала картоплю з небогою тітка. Раптом ясний ранок пронизав дитячий розпачливий, обурений лемент.

— Тітко, що воно за крик? — турботно прислухалась Оксана, кинувши сапувати.

Тітка-молодиця сперлася на сапу, слухає.

— Комусь дають порки!

— Чуєте? — обізвалась за тином на улиці сусідка. — Це знову катують того безталанного Тараса. Впіймали сонного.

— Хто? За що? — захвилювалась Оксана.

— Та все ж за ті гроші, що вкрадено було у москаля. Уже йому і гроші ті вернули — продала мачуха хустку покійниці Катерини, і москаля того немає, а вона, відьма, і досі мучить того нещасного хлопця. Сама вже не подужа, так вона гукнула свого дівера Павла. Там, кажуть, катюга, що його й світ такого не бачив. То катував своїх дітей, а тепер за братових сиріт узявся. Впіймали хлопця, втягли в сіни та й чинять той глум. Та ще, може, й не він брав.

— Брехня, — гаряче обізвалась Оксана. — Казали ж, що то не він гроші ті вкрав. Діти бачили на улиці у мачушиного Степана.

— Якби то мати або батько, то, може б, знайшли правду, а то сирота. Хоч і не він, то кажуть — він!..

Лемент то затихав, то лунав дужче. Долітали якісь нерозбірливі слова.

Всі одразу почули, вірніше, вгадали крик: "Рятуйте, вони мене закатують!" Крик гострий, вимогливий. Раптом у Оксани лице стало як піон, очі заіскрились. Крикнула:

— Тітко, біжіть обороніть.

Молодиці презирнулись:

— Ай справді! Як сирота, то вже його і замучити можна? Ходімо, Химо!

Незабаром на увесь куток задзвеніло два дружні голоси, сиплючи словами, як камінням:

— Хто ви йому такі, що взялися мордувати хлопця, — батьки чи судді? Раді, що нікому заступитись за сироту, то таке — хоч і каліч дитину? На громаді треба сказати про це.

Лемент у сінях сирітської хати замовк, і на улицу вискочив хлопець — Тарас Шевченко: лице в патьоках і в болоті, червоне як жар, гнівне, залиті сльозами очі мигтять блискавицями, чуб скуйовджений. Кричить, без міри обурений, ридаючи, давлячись сльозами, охриплим голосом:

— Це такий дядько? Це — рідний? Спалить такого дядька, щоб з душею згорів!

З сіней загомонів щось наставничий, богобоязний голос, у відповідь на який ще гостріше залунав Тарасів голос:

— І спалю! Хату й клуню — все спалю! А за що, по якому праву ви мордували мене?.. Не дядько ви мені, а кат!.. Не лякайте, не боюся...

Одійшов, сів, схлипуючи, на колодці, що лежала під лісою в бур'яні.

Сонце мовчки почало гріти його, розправляти нахмурені брови, сльози в очах сушити... Ласкаво, без слів.

Гнів минав, на велике чоло спливала глибока задума...

І після цього Тарас кинув рідну хату. За ним розбіглися, як руді мишенята, його менші брати і сестри, всі — хто куди, у найми.

Тараса непереможно тягнула до себе все тая ж обшарпана каліка-школа, яка мала над ним якусь магічну силу, отож узяв він свій каламар, та липову таблицю, та крейду,

— пішов до школи прохатися разом і за школяра, і за діда-сторожа, який мав слугувати і школярам, і їх учителям-дякові. Дяка-запорожця вже в школі не було, прислано з города другого, Бугорського, молодого, більш ученого, але лютого, гірше звіра, і п'яницю такого, якого, казали, світ не бачив. Він був самотній, і служника йому треба було дуже, тому на Шевченкове прохання він погодився охоче. Далі казка стає ще сумніша. Почалося не життя Тарасові, а мука. Завжди голодний, у немітій сорочці, в драній довгій батьковій свиті, що одна залишилась йому після батька в спадщину. Казали, що, вмираючи, батько казав, що з Тараса буде велика людина або велике ледащо — тому спадщина йому не допоможе... Босий і простоволосий зимою і літом... Дяк не дуже піклувався за свого учня-наймита, та й сам він, правду кажучи, жив мало чим краще од свого наймита... Тільки й того, що нап'ється за свій дохід, а проспиться, не то похмелитися — пообідать нема чого. Тоді він ганяв свого учня попідвіконню з мішком жебрачити, часом і сам із ним ходив, виспівуючи попідвіконню божественні вірші... А то посилав красти огірки в городах, яблука в садах, а то й курку десь у глухому кутку, А за невдачу серце зривав завжди на наймиті. Дня того не було, щоб не давав чубровки або ляща. Терпів усе хлопець, зціплюючи зуби: "Дарма, він учитель, я школяр — так давно повелося і тепер ведеться... А все ж таки я в школі..." По селу пройшла про хлопця недобра слава: "ледащо"... Здушить у собі сльози — "нехай... А школи я не кину. Хоч дякову якусь книжку почитаю, хоч послухаю п'яних дяків розмову, що між п'яним базіканням часом почуєш і щось цікаве од них. Ні, буду терпіти, поки терпиться..." Таке було життя Тарасове. Так усі й казали: "собаче"...

Тільки що ж то, бувало, сяє, як золото, у цього жебрака-хлопця, як іноді загадається він, коли в темному кутку без світла? Може, як той казковий дурник, він виймає погратися і розгортає з ганчірочки чарівний золотий з діамантами перстень? Ні, то так сяють замріяні очі у хлопця після того, як часом зустрінеться у селі з тією кучерявою Оксанкою, що колись приходила до нього гуляти в бур'яни. Оксана росла дівчина кароока, віїста, струнка, як очеретина. То весела, сміхотлива, а то осмугніє... То, було, підростаючи, почала його соромитись, одвертатися, зустрічаючись, а тепер знову дивиться смутними й пильними очима. Часом обізветься словом: "А ти, Тарасе, все учишся в школі?" — "Учусь, бодай я вже так не діждав учитись! Учусь і буду вчитись". — "Учись, кажуть, з тебе будуть люди". Гляне на босі ноги у виразках, зітхне:

"Коли вже тобі твій дяк чоботи пошіє, бодай уже йому те да се!" Пригріє тими карими очима, осяє осмішкою, піде. І сирота Шевченко кілька днів носить у чорній сорочці під нестриженим білим чубом — нестриженим і нечесаним — два блискучих діаманти. Отож вони так і сяють у темному кутку.

* * *

Була панська неволя, проте не тільки те й робили люди, що плакали та журились. Було чути і пісні, і жарт, і веселий гомін — людей сила-силенна, не вмирати ж усім. А як почнуть говорити про панів, про бунти, або хто старіший почне згадувати про Гонту та Залізняка та про гайдамаків, зразу відчувається, що тут у панських ланцюгах закована сила, величезна, могутня, що її не задушиш, що хай трохи напнеться, то й

ланцюги ті розірве, і панство те розвіє, рознесе, як порох. Не журиться, не плакати їм треба, а тільки зрозуміти й потягнути в один гуж. Панів тих жменя, а того люду, як моря. Як встане, як вигне спину... Та що й казати... Тільки поки що-цить... А там часом топили свою неволю хто в тяжкій праці, хто в горілці.

Посеред села на горі майдан, на майдані дерев'яна церковця, обнесена зелено-мальованим штахетом. Мимо церкви — великий курний шлях, з другого боку шляху "пустиня", поросла бур'янами, на краю бур'янів необгороджена хата. Полупана, хтозна-коли мазана, вікна побиті, коло вікон напівзасохла, калікувата, одним одна вишня, шляховим припала пилом. Над похиленими дверима дерев'яна напівзмита дощами й негодами табличка: "Керелівська церковна школа". Проте, незважаючи на сумний вигляд, школа другий день гуде на все село гульбищем: співи, гуслі, танки, аж земля од них стогне і бряжчать вікна. Люди тільки посміхаються в селі та кивають бровою на школу: дяки п'янствують...

Одразу двері на улицю одчинилися, і з сіней вийшов білоголовий хлопець — лице засмажене, темне, як мусянжеве, а очі голубі та ясні, мов аж сміються... Мов шматочки ранішнього неба. Хлопець без шапки і босий. Під пахвою зелена гранена сулія, на долоні — мідні гроші, які він уважно рахував другою рукою. Полічивши гроші, хлопець калосі закачав і вистрибом подався з гори в яр, де попід вербами була вбита стежка, що вела на другу гору. На тій горі ще здалека було видно корчму з веселими, як у п'яної жінки оч (і, вікнами)* (*В автографі помилково — "як у п'яної жінки, очима").

Шинкарка Параска, висока, гарна молодиця, одіта в святкове серед будня, намірила хлопцеві горілки, і почала розпитувати, нащо горілка. Хоче дяк ік менинам настояти на полині. П'ятнадцятого менини.

— Хто буде на менинах?

Хлопець почав розповідати, хто, на його думку, буде в дяка в гостях.

— Коли вже тобі твій дяк чоботи пошіє? — промовила шинкарка, глянувши на босі, збиті ноги у хлопця.

Той усміхнувся:

— Тоді, тьотю, як у спасівку соловейко заспіває. Далі розповідає:

— Збираюсь я на ті чоботи, як убогий на кисіль. Халяви маю од старих чобіт, переда дядько Микита Маломуж подарував, як я читав псалтиря, на останнє збираю гроші, що перепадає мені за те, що читаю псалтир над мертвими.

— А багато перепадає?

— Де там — десята копійка, а останнє забирає дяк, бо це його дохід...

— Гірке, Тарасе, твоє панування, краще б до людей ішов у найми.

Хлопець зітхнув, хотів щось сказати, далі махнув тільки рукою і пішов. Вийшовши з шинку, став, загадався: чи зайти, чи ні? Може, краще до когось другого? Блиснули привітні очі. "Зайду!" І повернув од шинку туди, де стояла нова хата з гарним садком.

— А-а! Тарасе Григоровичу! — обізвався до нього ще молодий господар хати. — Ну, що будеш казати, пане піддячий?

Озираючи всі кутки кімнати, хлопець в той час казав:

— Прохав пан дяк, щоб або продали, або так дали сала та огірків.

— За гроші чи в борг?

— В борг!

— То скажи ж своєму дякові, нехай спершу сплатить за ковбасу, що брав на тому тижні.

Тарас осміхнувся: видно, він сам не йняв віри, щоб йому дали в набір. Тим часом в хату вбігла, цікавими карими очима озираючись, Оксана, смуглява, весела.

— Ач — то не докличешся в хату, а то побачила, що жених у хаті, то де й узялася, — не то пожартував, не то поглузував батько.

— Який жених? На чорта він мені, — сердито одказала дівчина, — аби що вигадать.

— А чим не жених? Подивилась би на нього, — дядько одступив, ніби милуючись на хлопця.

Вигляд справді був у Тараса не женихівський: нестрижена біла кучма, чорна сорочка, латані білі штани. А замість чобіт — болото на ногах по самі закачані коліна.

А ноги... Зразу не розбереш, що в болоті, ніби в чоботях.

— Знаєш, Тарасе, що я тобі пораджу. Сліпий лірник із Сміли (?) шукає поводиря: якраз робота по тобі. Хоч не в'їжно, так уліжно. Та й псалми співати ти майстер.

Шевченко одчув образу, почервонів, опустил очі.

— Це ви, тату, дурне вигадуете, — оступилась Оксана, — що це він — ні до чого більш не здатний, що ви його в старці посилаєте?

Батько сердито зиркнув на Оксану:

— Я знаю, що кажу! Отож мовчи краще. — І, звертаючись знов до Тараса, спитав:

— Чи правду кажуть, що ви з своїм паном дяком у Мини кури покрали?

— Хто вам казав?! — раптом загорівшись, промовив Тарас.

— Люди казали, — невиразно проказав дядько. Оксана глянула злякано й суворо на хлопця, теж почервоніла і, взявши щось у запічку, вийшла. Господар більше не обзивався до Тараса. Тарас трохи постояв, ніяково попрощавшись, пішов із хати.

— Так і скажи своєму дякові! — услід почув він глузливий голос.

Казали, люди з нього будуть. Які люди? Як зародився ледащом, так і помре ним. Ще стало гірше на душі в Тараса. То хоч думка була радісна про Оксану, а тепер і Оксана на нього.

— І чого мене понесло сюди, дурний! — Вертався яром помалу, задуманий. — Що ж — вона мені не пара.

Сів під вербою, як не плаче. Аж чує, щось недалеко тихо співає. Озирнувся, на тому боці потічка коло криниці стоять чийсь відра. А далі зоглядів — щось у червоній плахті із жовтою на голові стрічкою. Стоїть, зіпершись спиною на стовбур, мабуть, вичікуючи, поки після дощу вода в криниці вщолочає... Дівчина співала стиха та виразно про того сироту-наймита, що не має в світі роду.

У Тараса були пісні, як у кого коханки: завжди не одна, то друга бринить у грудях. Почує де-небудь, зразу запам'ятає всю од краю до краю, носить її з нею, виспівує — чи гуляє, чи робить що, поки інша пісня не закриє цієї. Пісня про сироту, що

поневіряється в людях, зразу сп'янила Тараса. Сам сирота, що зазнав уже людського глуму й потурання, він так і прикипів до місця, дослухаючись до кожного слова цієї пісні. Щось у грудях почало битись, у горлі здавило. Зціпив Шевченко зуби, щоб не заплакати, та де вже там йому, малому, змагатися з тією могутньою і чарівною силою! Народна творча стихія вхопила, як обценьками, маленьке покривджене серце, завертіла ним, як вітер билиною...

Вислухав і запам'ятав усю пісню до словечка. І вже ні про що інше не думаючи, наспівуючи, спотикаючись й ковтаючи сльози, поспішав він додому, щоб швидше списати пісню в свою маленьку книжечку.

Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво. Небо чисте, лагідне-лагідне, що, дивлячись на нього, мимохіть осмінешся. Сонце веселе, тепле, бадьоре. На бур'янах ясніли блискучими діамантами краплі нічного дощу, світилися, як із золота ковані, листочки глухої кропиви, круто пахли високі буйні ромашки, і дух його мішався з вранішнім димом, що викочувався клубками із бовдура в сусідній хаті.

Рипнули вулишні в школі двері, і на поріг ізнову вийшов хлопець. Озирнувшись навкруги, чи ніхто не дивиться, він швиденько шуснув протоптаною стежкою в бур'яни. Стежка була покручена, проте хлопець ішов повною ногою, пригинаючись і струшуючи собі на шию й голову запашну, уже нагріту росу. В гущавині лежало кілька потрухлих колодок. Колись їх вивезли сюди на огорожі та так, мабуть, і забули. Хлопець підмостив трави, сів на колодці і почав розгортати свій зшиточок. В зшитку, розмірежані й розфарбовані візерунками, були списані пісні, щедрівки, псалми, що їх бачив він у синьому зшиткові у свого учителя й хазяїна — дяка.

Нова пісня, що почув він у яру од дівчини, незабаром була вже написана і обмальована. Тепер непереможно хотілось йому співати цієї пісні. Тут, наодинці, щоб ніхто не бачив його і не чув, стиха, щоб, крім його самого, не було чути, він завів виспіваним, гнучким бархатовим дискантом:

Сирота втомився,

На тин похилився, —

Люди кажуть ще й говорять:

Сирота напився...

Кивав головою, після того шепотів, кусаючи губи;

"Так, так... він упився... а спитайте його, чи їв він що-небудь, чи пив... Спитайте..."

Не витримав — сльози бризнули з очей. Витираючи рукавом, крізь плач шепоче:

— Бодай ви довіку пили стільки, скільки він пив у той день, коли в нього не було й ріски в роті. — Витер сльози, видавив із носа. Чмихнув... Перегорнув сторінку. І знову завожений, заплаканий, вже забувши, на повний голос:

Сирота леда-а-що,

Не хоче роби-ить:

Ой, оддамо вражого сина

В москалі служи-и-и...

Не закінчивши, хлопець заривав — зарів, не стримуючись, на увесь голос.

Приказував:

— Так його, так... де ж сироті дітись, куди прихилитись, — в москалі його! Шкода, що не можна сонця заступити, щоб не світило сироті, щоб сліз йому не сушило.... Ой люди, люди... Бодай вас...

Кінчав пісні і знову починав. І не було тому краю. Голос линув у яр і знову на гору і лунав по всьому селу.

.....

— І що це воно співає так гарно та жалісно? — гомоніли жінки одна до другої, підсипаючи картоплю на городах. — Дівчина чи хлопець?

— Еге! Я давно вже слухаю, виводить, аж за душу бере... — голосно обізвалась до першої друга через три грядки.

— Це покійного Григора Шевченка хлопець, що в дяка.

— Которий? Отой головатий Тарас?

Десь через увесь город гукнула ще одна жінка:

— А ви ж думали хто? Отож забереться в бур'яни та й виспівує. А вже й не маленький.

— Це той, що в школі живе в дяка? Що так ото читає псалтиря, як щебече пташка?

— Він же, він. Хлопець, може, й не дурний, та з дяком злигався. Чого там навчиться? Навчиться горілку пити.

— Та людям очі драти.

Жінки перегукувались через город, і гомін розходився на півсела. Вийшли люди з хат. Вийшла й Оксана.

А з гори, з бур'янів, линув той же голос, все більше доймаючи, більше жалю надаючи, ніби намагаючись мури якісь розбити. Виспівує іншу пісню, що чув од баламута-дяка:

Та виріс я в наймах, в неволі,

Та не було долі ніколи, та гей!..

Шелеснули бур'яни, кашлянуло. Шевченко механічно сунув у кишеню книжечку. Повернув голову. Хто? Оксана! Винувата, задихана. Хлопцеві соромно за сльози, за співи — насупився, не витираючи довірливо сліз.

— Ти розсердився вже, Тарасе? Я, дурна, змолота щось, а потім самій стало сором. Як пішов, то мені так стало жаль, що нащо те я казала. А як почула, що ти співаєш, то ще стало жальчіше. Аж сюди оце прибігла.

Шевченко мовчав, не витираючи сліз.

— А я й не знала, що ти такий тонкослізий. Я думала, як гайдамака, то він і не плаче.

— Я не гайдамака, — тихо одповів хлопець.

— А хто ж?

— Старець! Піду в старці, — сердито одказав Шевченко, торкаючи дрантя на собі.

— Вигадай!

А в Шевченка вже в очах стояв мрійний блиск.

— А що ж? Навчуся грати на кобзі та й буду ходити по селах, як Перебендя. Оксана дедалі все більше дивувалась.

— Та хіба ж ти каліка? Перебендя сліпий, тому й ходить, а ти ж видющий. Це ти дуриш усе. Чудний ти часом буваєш, Тарасе.

Та Шевченко вже захопився цією думкою й імпровізував:

— А очі мені люди виб'ють, то й буду сліпий. Скажуть-нехай сироті сонце не... — Шевченко не доказав, захлипав.

Гаряче, як голубка крильцями, Оксана схопила руками за шию хлопця, вже готуючись сама заплакати.

— Тарасику! Нащо ж ти так кажеш? Це ти вигадуєш? Я не дам! Скажи! Ну, скажи, що ти вигадуєш, а то заплачу!

Тарас випручав із обіймів непокірну нестрижену голову.

— Виб'ють очі, щоб сироті сонце не світило. Всі одцураються од мене, покинуть... Кому потрібний сліпий неборак...

Дівчина закусила губу, в очах зразу повно стало сліз. Не втерпіла — заридала:

— Все одно я тебе не покину — буду за руку тебе, бідного, водити... Обоє плакали в бур'яні: поет і його доля.

.....

— Тарасе!

— Тарасе, чортів сину!

З хати вийшов дяк, простоволосий, червоний, в одній розірваній сорочці, і давненько гукав у бур'яни.

— Кому я кричу? Тарасе! — раптом на всю гортань гарконув дяк.

Незабаром з бур'янів виходив насуплений, нахмурений, сердитий Тарас, одводячи вбік червоні заплакані очі. Здається, одразу закував себе в сталь: міцний, упертий.

— Чого? — сердито спитав він.

— Що, тобі нема чого робити, що ти виспівуєш по бур'янах? Я тобі ще вчора казав, щоб одніс мої чоботи до шевця. Ти одніс? Я тобі казав, щоб ти сховався до Коваленка. Ти ходив? Зажди! Куди ти? Туди після підеш, а зараз біжи до дяка в Лисянку.

— Чого? — блимнув знов очима поет.

— Будеш прохати на іменини і візьмеш цимбали.

— Як дасть. Той раз так струни порвали.

— Дасть, я прохав у нього. Та швидше! Щоб одна нога мені тут, а друга — там! Чуєш? Піов Шевченко, похилився.

В тому кутку України, де село Кирилівка, завжди було багато між людьми малярів. Мабуть, теж через те, що край такий, хоч малюй: в садах та в зорях. Діти завжди люблять малювати чим попало і на чому попало, а по тих селах надто: скрізь по селу ворота вимальовані крейдою, а білі стіни — углиною. Малював, будиши малим, і Шевченко: хати, церкви, дерева.

Проте справжня жага до малювання прокинулася у його тільки тепер, коли вже він був чималим і служив у дяка.

Було так. Кирилівський дяк послав хлопця в Лисянку (до дяка-маляра) позичити цимбали і прохати на іменини. Той цимбалів не дав і на іменини приїхати не обіцяв. Шевченко застав лисянського дяка-маляра за роботою: він сидів у повітці, і на дошці починав малювати якогось святого. Шевченко не йшов додому, став дивитись. І коли на мертвій дошці з-під пензля маляра виглянули людські очі, мов із туману, почало виявлятися живе обличчя, в хлопця аж мурашки пішли поза спиною: маляр видався йому за чарівника. Він вперше одчув ідею творчості. Зразок її, звичайно, не блискучий, але для цього йому не треба було бачити працю Рафаеля, в цьому розумінні Рафаелева мадонна мало чим більше вплинула б на молодого хлопця, ніж дякова Варвара. Головне в цьому — першина, новина враження, що його сили вже не буде вдруге навіть тоді, коли він, вирішивши, матиме змогу бачити роботу першорядних на весь світ майстрів. Головне — загальні принципи, а вони одні і в кирилівського дяка, і в італійського генія.

Огонь пішов по жилах у хлопця, і він ясно одчув у собі, ніби од сну пробудившись, одчув творця, художника. Аж руки заворушилися. Здалося йому, оддав би все на світі, не хотів би ні слави, ні багатства, аби тільки навчитись так творити. Хоч був би босий, голий. Тут ж він і почав прохати дяка, щоб прийняв його за учня. Дяк одігнав свиню, що нюхала вже картину, глянув на дітей, що дряпалися на моріжку і верещали, і промовив охоче:

— А чому й ні! Мені вже давно треба учня.

— Коли ж можна прийти? — загорівся хлопець.

— На мене, то хоч і завтра! Батько чи мати є в тебе?

— Ні, я сирота.

— Тим краще — сам собі хазяїн. — Давши пару голубенят, що їх прохав в нього кирилівський дяк, маляр, проводжаючи хлопця аж за ворота, наказував: — Гляди ж, Тарасе (вже довідався, як і звать), я ж уже не буду когось шукати — на тебе буду дожидати...

* * *

Бугорський не дуже запечалився, почувши, що не буде цимбал на іменинах: "Удавиться нехай він ними, а ми обійдемося і без цимбал". Зразу зеленястий злий огник в його жаб'ячих очах погас, і вони залиснілись нещирою ласкою і одвертим цинізмом.

— От що, Тарасе. А чим ми будемо шанувати гостей? Треба добувати десь гуску. Тараса ніби хто опік приском:

— Що? Знову красти? Ні, годі! Мені вже й так за ті кури скоро люди очі повибивають. Ідіть самі та й крадіть.

— Тарасе! З ким це ти так? — в очах знову зеленими огоньками зажеврила уїдлива, постійна злість. — Давно я тебе учив?

— А що ж, — не змовчував хлопець, — хто жере кур, а кого дразнять злодієм. Я робив те, що мені велять, а справжній злодій — то це пан дяк.

— Ах ти ж бісова пара, так ти такий! Ти береш такі норови! — Дяк метнув полами, метнувся за хлопцем. Почали бігати кругом стола, ніби граючись. Меткий був дяк, хоч і в халамиді, та учень був меткіший: зразу грюкнув кулаком у вікно і вилетів, як кіт,

надвір.

— Отож іди та й не вертайся. Не хочеш слухати, на чорта ти мені? Думаєш — дурно буду вчити? К лихій годині! — Дяк: — Розумний ти вже дуже став.

— На батька бісового і ви мені з таким ученням: ще колись коней пошлете красти, — одказав Тарас.

Такі сцени останні часи одбувались часто між учителем і його учнем-джурою. Проте кінчалося все мирно. Тарас вийде на майдан, стане, подумає: "Куди ж іти? До мачухи у те пекло? Чи до дядька на глум і докори? Ні, краще в шум головою". Важко зітхне, вертається до школи. Дякові теж не було вигоди сваритись — мовчав. Так і тепер.

Пересидів до ночі в бур'яні, далі прийшов до школи і поліз спати на горище. В школі боявся. Так, було, бити Тарас уже не дається, та дяк, бувало, прийде та сонного.

Лежачи на горищі, надумав: "Щоб він мені коли пошив ті чоботи, того мені, мабуть, уже не дожидать, краще, мабуть, буде — візьму свій товар та й піду до маляра". Зітхнув і заплющив очі. Одразу йому і сон:

"Ні, не піду я за кобзаря, піду за маляра", — Оксанин десь голос. Стало тепло так у грудях, любо. Сонце десь світить, потічок дзюрчить, зозуля... Ні, таки хороше, ой, яке хороше життя! Гуп! гуп! гуп!

Почало щось гупати, аж хата двигтіла. Тарас довго не прокидався, таки розбудило. Підвів голову, дослухається. "Рано почали!" — глянув у щілку, надворі день: "Чи, може, це я так заспав? А може, це дрова в сінях дяк рубає". З-під стріхи виліз надвір, підходить до вікна. Аж там: гульня аж курить. В хаті дим од люльок, як хмара. На столі пляшки, чарки, миски. Гості в диму метушаться, як тіні, не можна впізнати. Гам, співи, гопак. Спершу, здається, садять ногами без музиків, далі чутке ухо Тарасове вловило тихий шум струн: кобза. "Це ж він замість цимбал гукнув старого Кирила".

Що ж то за гості в нього — додивляється. Дяк із Тарасівни, дяк моринський, титар. На ослоні Кирило — ніс червоний — вже під чаркою. Бугорський вже готовий: в одній жилетці вибиває ями на долівці. Вимазався, як манія. Крізь дим видно — в печі горить огонь. Коло печі порається сусідка — ота кривонога Хима. Лице червоне, аж блищить од огню і од чарки, очі сміються — теж вихилила не одну повну. На рогачі в неї сковорода, на сковороді шкварчить поросля. "Де ж це він узяв його? Може, хто приніс? — думає Тарас, ковтаючи слину. — Або щось продав?"

— А, ось де він! — гукнув хтось у хаті, помітивши Тараса. Кобза умовкла. Затих і гопак. Видимо, була про нього недавно в хаті розмова.

— Ось хто заспіває нам "Чумака"!

Обізвався іменинник милостиво:

— Іди, ледащо, чарку вип'єш.

Тарас нахмурих брови:

— Не треба мені вашої чарки, подайте мені, он на покуті, мій кашкет. — Бугорський одразу озвірів, ніби аж прохмелився, вхопив Тарасового кашкета, швиргонував Тарасові в лице.

— Думаєш, будемо прохати? На, та лети к чортовій матері.

Тарас на льоту вхопив кашкета і зник, як у воду. В хаті знову розмовляє дяк:

— Уперта, бісова кров, як тур. Уже ж я його і учив добре — не помагає. Зародилось таке. А коли б мене слухав — були б люди. Ну, я ще буду з ним говорити... Ану, Кирику, чого замовк? — Очі налились кров'ю, взялись склом, зціпив зуби, почав підборами, одгинаючись, вибивати в долівці ями. Стовпом стала курява.

Од села до села

Танці та музики —

Кури, яйця продала,

Маю черевики...

Ходив до дядька радитись: "Ну, що ж, про мене, хоч і в малярі! — запихається. — Коли нагодився на обід — сідай до гурту".

Надвечір Тарас знову навідався до школи. Надумав твердо: "Заберу халявки і завтра зранку в Лисянку". В школі гуло, як і раніш. Ще чути було якісь жіночі висклиці співи. "Та й угаву на них немає". Зазирнув У вікно: вештаються якісь п'яні молодиці. "Ну, тепер і в хату краще не заходить. Піти спати? Ні, посиджу коло школи, може, буде йти проти череди". Сів на призьбі... Увечері школа мала особливо сумний вигляд. Неогороджена, в бур'янах. Сама облупана, немазана, вікна побиті... Призьбу порили свині — підрили дірку в кутку під ікони.

Коло вікна мізерна вишенька, обтріпана, чередою оббита, як деркач. Кругом школи німо снують кажани. Щовечора [череда] коло школи збиває хмари куряви. І вишенька, і бур'яни, і вся школа... Пізно полохливі люди бояться мимо неї проходити; дівчата — біжать.

Хтось ішов мимо, глянув, обзивається.

— Сумуєш, Тарасе, як сич! Не приймають дяки до гурту.

А Тарасові чогось зовсім не смутно. Така ясна зійшла вечорова зоря над Ткаченковими тополями, що аж зашарілися тихим світом лупані стіни в школі і зазолотіла трухла стріха. Глянув, мимохіть спало на думку, заспівав:

Ох зійди, зійди, зіронько та вечірняя...

Потім почав мріяти; "Як прийде-скажу: ти моя зіронька". Може, ото й вона: іде помалу, хвиськає лозинкою.

— Оксано, це ти?

— А то ж хто.

— Проти череди?

— А то ж куди.

— Ось іди сюди, щось скажу.

Постояла трохи, подивилась навкруги, іде.

Ішла помалу, а задихалась, аж серце стукає.

— Ну, що?

— Та йди ближче.

— І звідціль почую.

— Знаєш, я кидаю вже дяка, піду в Лисянку.

— А чого? — затурбовано, — не помирили?

— Ні, не те: буду там учитися на маляра.

— О? Так уже годі на кобзаря — підеш на маляра? — осміхнулась, цікаво блиснули в темряві очі. Ніби зняла дівчина з неба дві зорі та й грається ними, як жаринами.

Тарас з гордощами:

— Років за два буду маляр!

Ступнула раз ближче.

— А що вже, як маляр? — хвиськає лозиною об дорогу.

— А як що? Що схотів, те й намалював: схотів — дерево, схотів — хату, а схотів — козака. Зароблю грошей — поставлю хату з віконницями. Віконниці розмалюю лілеями або барвінком, а на дверях... козака змалюю на стіні. — Тихіше: — Тебе змалюю та й приб'ю в хаті. Хочеш?

Дурно дівчина здержувала радісну осмішку, розтягало губи, як руками.

— Таке ти й вигадася! — А сама ступає ближче, ніби хоче у вікно заглянуть. Прихилила очі до битого вікна:

— А як тут страшно! Як ти тут ночуєш? Я нізачо б не ночувала — а ще згадавши того странника, що тут помер. Як це було? — Оксана сіла поруч на призьбі. Тарас якнайстрашніше почав розповідати про те, як того літа упрохався переночувати в школі якийсь мандрівний ченчик і як на ранок найшли його мертвим. Од страху дівчина почала тулитись до хлопця плечем. Тарас одразу змовк. В одного і в другого в грудях гуло, як у млині. З хати чути було гупання, п'яні вигуки, пісні.

Нехай буде отакечки,

Сидіть, діти, у запічку,

А я піду до дяка...

— Тарасе, бідний ти — у тебе сорочка не біла.

— Де там буде вона біла — третій тиждень як надівана.

— Немає кому випрати, бідний ти! — Почала легенько гладити своєю рукою руку Тарасову.

— А чи правда, що ти собі стелеш камінь у голови? Тарасові пригадалися мрії про "зірочку", хотілось

почати, і було соромно, і не знав як. Почав хрипко, таємниче:

— Знаєш оту пісню: "Ох зійди, зійди, зіронько моя вечірняя"?

Нишком:

— Ну, то що?

— Зіронька — то це ти!

— Як же це?

— Зіходить, як ти виходиш проти череди.

Дівчина і здивувалась, і засоромилась, і зраділа:

— Таке, прирівняв! Чим же я до неї подібна?

— Така гарна.

Загорілась:

— А от, кажуть, Ткаченкова Варя краща.

— Немає кращої за тебе! — авторитетно і гаряче промовив Тарас.

— На всю Кирилівку? — зраділа Оксана.

— І на всю Кирилівку, і на весь світ!

Дух забило Оксані в грудях, очі засяяли, насилу зітхнула: важко, гаряче.

— Коли так, то за це я тебе, Тарасе...

Не доказала. Обоє здригнули і розсунулись. Обом стало жарко. Обоє пекли раків. Оксана ляскала хлудинкою об долівку, Тарас видивлявся в землю, мов у дзеркало.

... І-гу —

Загнув батько дугу,

А мати супоню... —

з виском вигукували п'яні молодіці.

Раптом Оксана скривилась — зверх одного рум'янця, ніжного і тихого, наплинув густий, червоний сором.

— І як їм не сором? А ще жінки! — з огидою промовила вона і додала: — Ти, Тарасе, не ходи туди...

Знову кинулась: чередники хльоскали батогами, підганяючи останніх у череді корів. Яюсь не помітили, коли почала йти, ішла й пройшла перед очима вся череда.

— Моя матінко! Це ж мені буде! — Схопилась, кинулась, не прощаючись, бігти і знову спинилась.

— Ти коли думаєш у Лисянку?

— Скоро. Діжду неділі і піду...

— Ну, то ще побачимось.

Огріла очима, осяяла, побігла, шумлячи спідницею. Трохи згодом на все село задзвеніла пісня:

Ох, зійди, зійди, зіронько та й вечірняя,

Ох, вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя.

Тарас сидів і думав: "Ще й краще, що я сирота, що хочу — роблю, куди хочу — іду. Хоч я сирота — сирота щасливий..."

Билося серце, і грала кров од передчуття чогось в житті радісного, могутого. Тремтіла в ньому могутча, чарівна сила.

Хмари куряви, що були збиті чередою, помалу сідали. Виявлялось небо і зорі. Небо було темне, мов закурене димом, а зорі — гарячі, золоті, мов жагучі юнацькі очі.

В дяка співали:

Копав, копав криниченьку

В зеленім саду, —

Чи не вийде дівчинонька

Рано по воду...

Хлопцеві мрії зразу увірвалися, йому чогось прийшло в голову: треба переховати

халявки, щоб дяк не вкрав часом. Перед дверима загадався, щоб дяк не побив при людях, далі сміливо: "Чого мені боятися — здачі дам! Після — піду!" В хаті повно диму. На карнизі горів каганець, як далека зірка. Коло порога на соломі спав п'яний кобзар. Коло його ніг — поводитир скулився, як цуценя. І гості, і господар сиділи рядом на полу, співали.

— Ага! Прийшла-таки коза до воза! — промовив Бугорський, угляdivши Тараса.

— Заспокойтесь, я зараз піду! — одказав Шевченко, швидко витягаючи з-під припічка свою залізом ковану скриньку. Раптом:

— Це хто ж у моїй скриньці одбив замка?

В хаті стихло. Тарас швиденько одчинив скриньку.

— Так і є! Це ви, пане дяче, взяли мій товар?

Один з гостей, сільський п'яничка Іона, тоненько зареготав:

— Пішли твої, Тарасе, халявки на закуску!

Тарас згадав поросю: так, он де воно взялося! Обурення аж загуло в грудях:

— Страму вам немає — оддайте мій товар!

Дяк по-зłodійському осміхався, оглядаючись на всі боки:

— Халявки тобі дано за те, що ти читав у Малоdіда по мертвому, а що тобі дають за те, то дохід дяківський, мій! Второпав?

— Та ваше ж вам оддано: я ж копу грошей передав вам, а товар чоловік мені подарував, побачив, що я у вас другий рік ходжу босий! Це так по-божому? Це так вичитали в святих книгах? Читаєте людям, щоб не крали, а самі крадете.

Дяк вирвався з обіймів свого приятеля, скочив з полу, заскреготав зубами:

— Ану, мовчи, тобі кажу! Єретик! Тебе спалити треба, ти безбожник! Змій!

— А ви — самі зłodій! Украли в мене...

Дяк кинувся на хлопця, як звір, і, ще не добігши, махнув, аж сам спіткнувся, рукою, зачепивши Шевченка по щоці.

Хлопець вирівнявся, в очах блиснули гострі огники, зиркнув на пляшку, на рубель, що лежав на припічку.

— Ану ще?

— Що? Мало? На тобі ще! — Дяк замахнувся, щоб ударити знову, його за руки вхопили гості.

— Та й нащо це? Краще — миром. По чарці випиймо та й уся рахуба. Помиріться, поцілуйтесь.

Дяк рвався з рук, хитав головою, махав руками:

— Пустіть!.. Сокрушу, акі... Який-небудь попихач... раб... Що він собі думає, що він розумніший за мене. Що він чуб угору зачісує, що він свій драний капелюх перешив на панський лад, то думає — панич? Мразь! Попихач! Раб лукавий і лінивий! Мало я поров тебе різками... Пустіть мене, я йому зараз, цеї минути одсиплю сто... ні, двісті...

Тарас як зціпив кулаки, так і стояв нерухомо, як камінь. Здається, щось думав. Далі глибоко зітхнув, вголос:

— Ну, підожди ти, чортів дяче, ти мене будеш пам'ятати!

— Що, спалиш? Люди добрі, чуєте: він хоче мене спалити! Це розбійник! Це гайдамака! Ви його не знаєте... Він усе може. Він свого дядька хотів спалити. Бідний чоловік тепер не спить.

Шевченко хряснув дверима і вийшов із хати. Перейшов сіни, зайшов у клас. У класі тхнуло мишами, житніми сухарями. В темряві видно було довгий незграбний стіл, ослін коло нього, довгі лави під стінами. Стіни оббиті малюнками із біблійної історії. В кутку — ікона: Христос благословляє дітей. Перед іконою — лампада. Під іконою на залізному гаку — пучок різок. Причуваються хлопцеві дзвінкі голоси: бу-ки-аз-ба, віди-аз-ва. Далі пронизуватий дитячий виск, виляски і угнивий, буркотливий бас: "Помні день суботній..." Ой-ой-ой! Скільки пережито!

Шевченко сів край столу. Що він не буде тут і дня більше, — це вже вирішено. Стоїть друге питання на черзі: як достойно оддячити тобі за науку, благий учителю і наставниче... Дивився у бите вікно на зорі. Чекав. Знову чути було співи, знову земля гула од танку, знову регіт... Далі рипнули двері, ринуло п'яним сміхом і гомоном з хати... Знову двері хряснули. Затихло. Хлопець вийшов у сіни, тихесенько прочинив двері в хату. Догоряє каганець. В хаті тихо, тільки чути різноманітне хропіння. Один гість — під лавою, другий — на полу. Пан-хазяїн простягся на соломі коло печі. Хлопець тихенько вернувся в клас, висмикнув кілька різок, пішов знову в дякову хату. Там поклав різки на столі, рушниками зав'язав дякові ноги, потім руки, далі взяв різки, поплював на руки і почав чесати, не дивлячись по чому — по руках, по ушах, по лицю, по колінах.

Голосно, чітко, божественним голосом, причитував:

— "Помні день... суботній... еже... святити... його".

— Пробі! Рятуйте!

Дяк засіпався, щось мимрив п'яним голосом, качався по хаті, намагаючись встати, крутив головою, плямкав ротом... Одчитавши трійну порцію, хлопець плюнув і кинув побиті різки на дяка. Взяв свою скриньку, взяв дякову книжечку з малюнками (хай буде за халяви) погасив каганець і вийшов із школи.

Оглянувся на школу: прощай, проклята! Справді спалити тебе тільки. В селі всі вже спали. Тихими вулицями вийшов на широкий шлях, далі звернув на узгін, пішов між темними житами. Тихо й помалу, крадькома виявляли себе сонні жита, ніби хтось, підкравшись, здирав із них укривало. Глянув убік — палав уже край неба. Виднілась рясними садами в тумані Лисянка. З садів висунули голови, як сторожа, тополі. Як свати в рушниках, блиснули на церкві хрести.

Забув про школу Шевченко, думав за нове: яка-то доля буде в малярах! Мріяв: "Буду пильнувати, за рік, за два вийду на маляра, а там..." Роса пече босі ноги, скринька ріже плече... Не чує...

VI

Не так воно було, як думав Тарас. Замість того, щоб привчати учня до малярства, дяк зразу повернув хлопця на наймита: велів йому дрова рубати, носити воду, дітей глядіти. Тарас не знав, що в усіх ремісників так велося, що учень мусив років два-три

одробити йому за хатнього наймита, а тоді вже хазяїн почне вчити його свого ремесла.

Днів зо три попотиливши воду з Тясмина на круту гору, Тарас запитав дяка:

— А коли ви почнете мене вчить малювати?

— Швидкий ти хлопець, так уже і вчи. Спершу ти мені послужи за науку років три, а тоді вже я буду вчити. А то навчи тебе зразу, то тоді чорт тебе й бачив. Порядку не знаєш.

Тарас побачив, що з такої науки добра йому не буде. Покинув цього маляра — пішов до другого в село Тарасівку. "Цьому хоч і робить буду, то принаймні маляр, кажуть, на всю округу..." Аж і тут Тарасові не пощастило. Славний маляр подивився Тарасові на ліву долоню і рішуче промовив:

— Ні, хлопче, я не візьму тебе за учня. Серце Тарасові стиснуло:

— Чому, дядюшко? Я б слухався вас, я б шанувався, робив би все, що звеліли. Прийміть!

— І не проси — не прийму.

— Та чому ж не приймете?

— А тому, що все одно маляра з тебе не буде. Та не тільки маляра — не буде навіть шевця або бондаря. Талану немає в тебе, долі. Нічому ти не здатний. Іди в старці.

Мов по голові чим ударив він хлопця цими словами.

"Невже справді ледащо з мене?" — аж на душі похололо.

Пішов Тарас смутний, приголомшений. Іде, плаче:

"Що мені тепер робити на світі? До кого звернутися за порадою? Піду топитись!" — Глянув навкруги: жаль світу ясного... — "Буду хоч як жити, аби жити. Сонце всім світить рівно".

І пішло Тарасове життя без пуття, без шляху битого... Найнявся пасти вівці. Сам сяде з книжкою в рові, а вівці — в спаш. Довідались, прогнали. Прочув про це дядько, кличе хлопця до себе: іди, будемо коло землі хазяйнувати. — Воли стоять у плузі, а погонич — у бур'яні хату кривобоку малює. Смоки з булиги вирізує...

— Ні, не буде й хлібороба з тебе. І хлопець ніби не дурний, тільки, мабуть, на свою стежку не втрапить. Ну, спробуємо ще стельмахувати!

Велять одно робити, а він сів малювати хату, співає. Не вийшло з Тараса і стельмаха.

— Ні, коли ледащо зародиться, то так ледащом і зостанеться. — Почали всі, як один: ледащо та й ледащо. Ото нехай би сидів у школі та й усе.

Тільки ніяк Тарасові було вже вертатись до школи. Колись Шевченко зайшов у церков, щоб хоч здалеку побачити Оксану. Бугорський саме вчитував псалми, хижо раз по раз оглядаючи церков. Коли побачив свого "раба", на мить мов удавився, блиснув очима, посварився із рукава кулаком і знову заторохтів.

— Ні, в школу нема повороту. Радять знову, — іди, он піп наймита шукає, це якраз для тебе служба, піп такого й шукає: або дурного, або калікуватого, або ледачого — аби дешевого.

Думає Тарас: "Ну що ж, ледащові хочеться теж жити в світі", — і пішов до попа за

кухонного попихача.

— Тарасе, винеси свиням! Тарасе, посип курям! Тарасе, води принеси! Та швидше повертайся! У, ледащо! — гуп у спину. Пішов Тарас, похилившись. "Нехай! Так і треба ледащові". Попершу було, як стане дуже важко, Тарас почне згадувати Оксану. Сяде десь у куточку, заплющивши очі, пригадує... Полегшає. Показатись десь їй на очі — соромився. "Наобіщав усячини, а сам пішов до попа в наймити". Далі перестав згадувати: не вартий я того, щоб про неї згадувати. Краще забуду.

Аж раз увечері іде через міст і чує за спиною:

— А зажди, Тарасе, я щось скажу тобі! Озирнувся — вона, виросла, струнка, як очеретина, очі ще чорніші стали, а з-під хустки вибиваються кучері. Серце забилося, рвуться і сміх, і плач, на очах сльози... Стоїть, дивиться на нього, а в очах і жалощі, і сміх, і радість.

— Ну, як же твоя, Тарасе, мальована хата? Я дожидаю. Вже, мабуть, забув і думать, — засміялась. Так і згорів Тарас, як на огні. Не втерпіла:

— Та ти в цій свиті, як довгопола Марина.

Затулився рукавом, далі од неї.

— Тарасе, Тарасе, я ж у жарт. Я ж, їй-богу, не хотіла, Тарасе, зажди, щось скажу...

Тарас бігом, у вуличку, зник... Приходить додому, плакати йому хочеться... Хвастун! Попихач попівський! А ще до Оксани... Змалюю хату... Теж маляр найшовся! Взяв свою скриньку під лавою, вийняв свої малюнки. Давно вже, як не бачив їх... І раптом така взяла туга, така жага малювати, що аж руки затремтіли. Здавалося, що він оживе, одужає, як почне малювати, переміниться... Знову забилося серце:

"А спробую ще раз". Чув він багато гарного за хлипнівського маляра: "Піду до нього! Піду, впаду в ноги, буду прохати, буду благодіти: вивчіть мене на маляра, хоч абиякого, хоч поганенького, аби тільки на маляра, — а я вам вік того не забуду". Вирішив, аж повеселів, поживішав. Другого дня й пішов, ніч не спавши.

Подивився хлипнівський маляр на Тарасові малюнки, подивився на Тараса та й каже: "Еге-ге, козаче! Та з тебе буде маляр, та ще й путній маляр". Тарас і ушам своїм не вірить. "А тарасівський дяк он каже, що нічого з мене не вийде". — "А він звідки знає?" — "По долоні побачив". — "Плюнь ти тому дякові межі очі. Оставайся на кілька днів у мене на спробу, а тоді скажу останнє слово".

Побув Тарас на спробі у маляра в Хлипнівці два тижні. Маляр йому й каже знову:

— Як казав раніш, так і тепер скажу: будеш пильнувати, будеш учитись, буде діло — маляр з тебе родимий буде. За учня я тебе обіщав прийняти і прийму, тільки спершу зроби ти от що: сам ти кріпацький син, хлопець уже чималий. Щоб не було часом од панів нарікання, що я, не спитавши, беру в науку до себе їхніх кріпаків, сходи ти спершу про всякий случай у Вільшану до управителя, хай дасть записку на дозвіл.

Не чув на себе лиха Тарас, — біг до Вільшани, землі не чуючи під собою. Радий, щасливий, тільки сніг рипів під ногами щось веселе. Слухає, а воно: "Маляр і маляр". По дорозі забіг ночувати у Кирилівку. Були зимові свята. Сніг. Мороз. Висипали вечірні на небі зорі. В селі повно рипу, щебету, гомону, галасу. Думав: "Може, як буду іти мимо

Оксани, спинитися, гукнути Оксану та сказати їй? Ні, хай як дадуть у конторі записку". Крім того, хлопцеві не хотілось показати знову себе Оксані у цій довжелезній свиті. Як піп у рясі. "Буду вертатись із Вільшани, зайду до Катрі — полагодимо свиту, підріжемо рукава, поли, позалатую дірки, що миші прогризли, то й можна буде надіти. Надіну ту сорочку з вишиваним коміром, що той раз покинув у неї, то й зовсім буде добре... А сьогодні краще не попадатись їй на очі". Щоб часом випадково не зустрінутись коло її двору, пішов іншою улицею.

Хоч було темно, Тараса впізнали по старій батьковій свиті, що теліпалась мало не по п'ятах.

— А, отче Тарасе? Пане піддячий! Іди до нас, Тарасе! — гукали часом з-під хат хлопці. Його в селі жаліли й любили.

Коло церкви сміх, галас. Менші й більші діти з усього кутка спускалися з гори великими саньми. Повно їх там, як натоптано. Хтось впізнав Тараса:

— Гляньте, "довгопола Марина" знову в селі з'явилась! Тарасе, де це ти був і досі, що тебе в селі не було видно? Що, вже книші попівські покинув та латаний кожух? — Хоч часом і сміялись із Тараса, проте жаліли його і любили.

— Коли вже ти скинеш завалящу свиту? Знову надів. Чого скинув попів кожух?

Тарас не ображався на сміх і на жарт відповідав жартом:

— Щось мені ті книші завадили, а кожух — роздивився — не на мене шитий...

— Ну, вже як і ця свита на тебе шита, то бодай уже тому кравцеві й очі повилазили! Регоче гурт, сміється Тарас.

— Ех! Та нехай же і той сирота у драній свиті раз спуститься з гори! — гукає він і, збивши на потилицю драну шапку, з розгону, на бігу, гуцає в саму гущу саней, падає горілиць на чийсь коліна, на руки, на ноги...

Вереск, метушня, цілий рій блискучий навкруги очей, а між ними чийсь засяяли, як зорі... Чий це? "Оксана!" — впізнав Тарас, і все в голові завертілось. Що воно? Сани, здавалось, шуміли й свистіли на одному місці, на одному ж місці гуцалі зорі, заморгали, залупали, а на сани знизу мчали чийсь ворота з кучерявою вербою... Так біжать-біжать, поки ворота стукнулись об сани і стали.

— Приїхали! — хтось гукає, і всі починають вилазити з саней. Став на ноги Тарас, аж ноги чогось дрижать... Перед очима — гора, церковця геть-геть одбігла на гору, а над нею десь високо-високо зірок-зірок у темному небі, як золотого маку... Хтось рідний, радісний стоїть перед ним, удруге вже питає про щось — зразу не збагне, тільки відчуває, як радісно серце забилося. Сіпає його за рукав: — Чуєш чи ні? — Кидається, як зі сну. Перед ним — Оксана. Струнка, в новій свиті, в червоній хустці, аж дух забило. Ніколи ще такого не бачив.

— Що таке?

— Питаю: де це ти був, що не було видно тебе в селі?

— А ти б то скучала? — дивиться пильно. Густо почервоніла.

— А хіба ж ні! Я думала, що ти розсердився отоді та й змандрував із села. Де ти, питаю, був оце?

— Тепер я у Хлипнівці. Учуся на маляра.

— Таки на маляра?! — і очі в неї засяяли. Тарас нашвидку розповів, що затримка тільки за дозволом од управителя. Завтра зранку він піде у Вільшану. Оксана хотіла іще щось спитати. Гукнули звозити сани нагору.

— Ну, я ще тебе завтра побачу! — стиха кинула вона і почервоніла. Тарасові теж у лице вдарило жаром. Стиха:

— А де?

Трохи вернулась, щоб другим не було чути:

— У вербах, на ставу, — одними губами, і побігла вгору доганяти сани.

— На добраніч! — гукає він до гурту.

— До завтрього! — одгукується за гурт Оксана. Тараса понесло високо понад землею, і тільки десь унизу самі собі рипіли на снігу чоботи, приграючи і приспівуючи: "Маляр, Оксаночко, зірочко вечірняя... ясная", — без сорому. Завтра! А сам Тарас, спотикаючись на довгі поли, думав: "Нехай я й сирота, нехай і в драній свиті, а ж таки щасливий, трясця його мамі".

.....

Як прощались, думали — на час, сироті й щастя, що стрітисся раз. А вийшло так: тільки вони й бачили одно одного довіку. Не на день, не на рік, а навік...

Не почувавши ніякого на себе лиха, другого ж дня пішов у Ольшану... Оксана не виходила з голови: мріяв, що скаже увечері. "Що вона чула про мене?" Побачив здалеку високі палати. Забилося серце, мов щось почуло на себе...

Ох, палати, палати... Бодай ви уже й терном були позаростали!

Панська контора. Управитель пана, бита собака, послухав хлопевої мови, подивився на нього та й промовив на Шевченкове прохання:

— Не оддамо ми тебе малярю, бо нам самим таких треба.

— Нащо ж я вам?

— Оддамо тебе в кухню до кухаря.

— А як я хочу в маляри?

Засміявся управитель, засміявся писар і всі, хто був у конторі. Видно, що ще не учений.

— Забув, що кріпак.

Управитель, пересміявшись:

— Ось як нагодуємо ми тебе кашею, то будеш дякувати й за кухаря.

Раптом одчув Тарас, що він — зв'язаний, і не зараз, а давно вже. Спробував борсатись — аж на ньому залізні ланцюги. Пригадалися йому батько, мати, сумні розмови про панщину, про різки, про те, як на собак людей міняють, в карти програють розмови не дуже вражали хлопця — хотілось радощів, і він одганявся од них, як од мух. Тепер лягли бони на нього всією страшною своєю вагою. Раб... невільник, довічний попихач. Не минеш того, не викрутишся. Сонце йому отьмарилось і світ потемнів, почорніло якомсь село, небо синє — і те помарніло... Прощай, малярство, Оксана, все... Одчув, як ніби наросла на ньому якась твариняча шкура. Стрепенувся, і в грудях

забилося, в голові замутило. Коли так... Тарас чув, що багато панських людей то там, то там не видержували панщини і накладали на себе руки. Тільки дарма він рівняв їх до себе. Коли він прибіг до глибокого ставу і став над ополонкою, ноги в нього затремтіли, і якась невідома сила, здалося — Оксана, так турнула його од ополонки, що він летів від неї необзир, аж спотикався. Перед очима встали затурбовані, злякані обличчя сестри Катерини, Оксани, що, здавалось, казали: "Що це тобі, Тарасе!" Пригріло, осміхнулось сонце, як мати, і він одчув, що зв'язаний з ним, із життям, такими мотузками, що ніколи не вистачить у нього сили перервати їх...

Примарилось, як темного вечора зіходить над селом золота зоря...

Хтось шепоче.

— Це твоя... а ти, дурний, хотів...

Натовпом плинули думки.

Пригадалось малярство, мрії, і з нутра стала підійматись якась могутча, міцна сила, що прагне боротьби... та гаряча, таємна, невиразна надія, що з нього щось вийде... мусить вийти... "Тарасе, що це тобі прийшло в голову... Тебе ж на щось буде треба!" І Шевченкові стає соромно сестри, Оксани, себе самого... і він починає виправдовуватись: "Та то я так тільки, спробувати, як воно..."

Сонце пригріло, поцілувало хлопця. Засміявся... Він сів на перила гребельки і заплакав.

"Важко жити, а як же хочеться жить..."

(1938)

СВЕКОР

Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поважною ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли б хто почув, як було гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не бачивши його, подумав би, що то гримає старий, бородатий Микита-чабан, а не малий Василько, якому тільки цієї весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне "старувати", то всі тільки дивуються!

За обідом нехай тільки хто накришить хлібом на столі або розіллє борщ з ложки, — Василько так і гукне, чи то буде свій, чи чужий: "А нащо так накришувати та наляпувати!" Або забуде хто шапку в хаті зняти, — він зразу видереться на лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою на образи покаже, мовлячи суворо: "Он бач, що там таке!"

Не вподобається йому що-небудь — зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вичитувати та всі непорядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей ведеться!

Батько було слухає, а потім скаже:

— Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий сердитий!..

Отакий Василько. Недурно всі в сім'ї взивали його "свекром".

Свекор, свекор, а проте кожного ранку любив лазити під піч, де в його було сховане в куточку з деяких цяцьок ціле хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там,

цяцьками бавиться, щось до їх бубонить собі.

— Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився, — каже йому одного разу мати, — тебе он женити пора, а ти раз у раз шмаруєшся попід піччю.

— Ну, так і женіть, коли пора! — озвався з-під печі Василько.

— От такої!.. — сміється, дивуючись, мати, — а до школи ходити вже й не хочеш?

— Що мені та школа — хліба дасть? — старує десь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра-дівка. Після вечері батько сів край столу, схилився на руку, глянув на матір, на діти та й промовляє:

— Хай його батько стеряється!.. Не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять, — старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь з хлопців та й хазяйство з рук передати. Нехай хазяйнують молоді, а нам вже з старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої ріжки вистромив над вербами; а сам все ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

— Тільки котрого б нам з трьох женити? — міркує батько далі. — Миколі он на осінь у москалі треба йти, Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він вже й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько спідлоба поглянув на батька й знову дивиться у вікно, немовби не про його й річ...

— То як ти скажеш, Василю? — вдався вже до його батько. — Тебе будемо женити чи, може, пождемо, поки Петро школу скінчить?

— Ги!.. — засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стережеться, чи не жартує батько.

— Ну, то чого ж там сміятися! — промовляє поважно батько. — Кажи: коли женити — будемо женити, коли ні — підождемо.

— Кажи, Васильку, — то, може, сьогодні де-небудь і засватаємо дівчину, — обізвалася й мати. Василько оглянув усіх — ніхто не сміється. "Чому б і справді мені не женитись?" — подумав він собі. Було б добре, коли б у його була жінка: обід варила б йому, сорочки прала, а він лежав би собі на печі та погукував би до неї: "Стара, а принеси огню, я люльку запалю!.."

— Ну, то як же? — казала мати. — Хочеш одружитися?

Василько витер рукавом носа, почервонів трохи й промовив, закриваючи рот рукою:

— Хо-чу!..

— Ну, от і гаразд! — каже батько. — Тепер тільки молоду треба йому вибрати. Чи, може, в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже сподобалась йому чорнобрива Ганна — ще тоді, як вирятувала його з багнюки, як він був загруз колись, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу

й поцілувала ще.

— Ганну хочу, — промовив Василько сміливіше.

— Ганну то й Ганну, — згоджується батько, — тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова... та, може, ще й приданого сот п'ять дадуть!.. Поможі тобі боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було б подякувати батькові, та чогось соромився й тільки чмихнув носом.

— Ну, то не будемо ж і гаятися, — каже далі батько, — будемо зараз одягатися та й по рушники підемо!.. Подай-но йому Петрову свитку! — гукнув до матері.

Мати стягла з жердки свитинку, червоного пояса — кличе Василька одягатись. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соромно йому, ну та в новину це, — то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу тютюну за пояс застромила. Батько взяв з столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той хліб, обома руками вчепився в його, насилу вдержить.

— Ну, сину, помолимося богу й підемо, поки зовсім не спізнило, — каже до його батько. — Тільки треба тобі ще дещо сказати, попереду як іти. Чи будеш же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

В громаду ходити — Василько залюбки ходив би, а от податки платити — то вже й не до душі йому...

— А де ж я грошей візьму? — спитав він.

— Як де грошей візьмеш? — дивується батько. —

А ти ж будеш заробляти! Будеш орати, сіяти, косити... Ти ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

— Е-е!.. — протяг Василько з непевністю.

— Будеш уже сам усе робити — себе й жінку годувати й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерті доглядати мусиш. Будеш доглядати? — перепитав батько.

Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

— Я не хо... — промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

— Ну, а як же, сину? — ласкаво й тихо казав батько. — Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали — робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже ж ти доженеш із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню?

Василькові зробилось і боязно чогось, і, боже, як шкода тата з мамою...

Хліб випав у його з рук, і він на всю хату так і заголосив:

— Я ма-а-лий ще!..

Всі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радощів аж сам засміявся. Потім засоромився, закrywся руками та, скинувши Петрову свитку,

вистрибом так і метнувся на піч!

Часто після того питали його:

— А що, Василю, швидко будеш женитися? Василько було помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

— Так-то й женитись!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..

[1911]

ПРИБЛУДА

Із життя дитячого будинку

...Гу-гу! — трубить над ним вітер, бляхою гримить... Гу-гу!.. А осінь угорі темні хмари над ним у отару зганяє, хмари дощем його січуть холодним, хмари дощем його поливають. А кругом його — смітник, кругом бур'яни сухі свистять, кругом дереза.

І вікна биті в йому, перебиті, і дах латаний, перелатаний, і сам він увесь такий закурений, обідраний, сумний...

Гу-у! — вітер над ним...

Та — шелесь! бур'янами, та — брязь! вікнами, та — гур-гур! трухлими дверима. "Одчиняй!" — "А чого тобі, губатий?" — "Мчу із поля мале покотиполе... одчиняй"!

Курява, темрява, дим...

В їдальні коло дверей — натовп: діти, завідувача, якась чужа людина в окулярах — чоловік. Змокріла стіна полупана; коло стіни стоять двійко дівчаток, зубами од холоду бринять — голісінькі! Чоловік і завідувача люто змагаються, махають руками, кидають одне одному у вічі папірець. Діти слідкують — уважні, зацікавлені.

— Нащо, кажу, ви з дітей одєжу поздіймали? Ви дітей попростуджуєте.

— Це позичене. Ви мусите одягнути їх.

— Я вам сказала, що я не маю де їх діти! В будинок я не візьму їх.

— А я де їх діну? Де? — озвірівся чоловік. — Третій день вожуся з будинку в будинок... У мене сили вже немає.

— В наросвіту ведіть! — завідувача.

— Ведіть уже самі — я водив!

— Слухайте сюди, ви можете що-небудь розуміти чи ні: будинок на тридцять душ — у мене їх дев'яносто. У мене заразні хворі. У мене по троє сплять на одному ліжку; у мене ні білизни, ні чобіт... У мене хліба — ні кришки!

— Про мене, хоч на вулицю їх повикидайте!

— І виведу! От голісіньких і випроваджу, та й побачимо, хто буде за це одповідати!

Дівчатка винувато і злякано переводили очі з одного на другого, почувши цеє, одна — в плач, друга — в плач. Завідувача зирк на їх — позгиналися, аж посиніли, — не втрималась — у сльози!

Чоловік в окулярах, користуючи момент, папірець — на стіл, продерся поміж дітьми і, нашвидку витираючи на лиці піт, югнув у двері. Діти, що слідкували, — в регіт!

... Завідувача, схлипуючи, одягає гостей у якесь шмаття й присягається комусь: — Ні одного більше! Ні лялечки, хоч там що! Краще втечу.

Дівчата сміються, ляскають у долоні і дражнять хлопців — співають:

На городі качата —
Роди, боже, дівчата.
А хлопців не роди,
Бо то самі іроди...

За гомоном та стукотнявою — нічого не чути; за курявою — нічого не видно. В кутку коло груби — низка головок, як разок намиста. Аж мох на їх повставав — холодно. Губи сині, обличчя ніби борошном потрушені, а в борошно повтикані свіжі вишні — очі. Слухають казки, очима поблискують. Каже казку білоголовий хлопчик років десяти. Тихо. Пирскнув од сміху, другий — і цілий вибух реготу... Трохи згодом — другий, ще дужчий.

Підходять до гурту інші.

— Що таке?

— Ось коли б ви почули, що оцей хлопець казав. Оглядають хлопця: марний, обідраний, босі ноги всі в грязі.

— Та що ж це за хлопець?

— Ай справді: у нас такого немає. Слово, друге — на допит хлопця:

— Ти наш чи не наш?

— Ні, я чужий.

— А чого ж ти прийшов сюди?

— А я до вас гулять прийшов.

— Може, тут є в тебе товариш або брат?

— Ні, немає нікого.

Пильно придивляються до його, оглядають лахміття, виразки на ногах. З підозрінням:

— А ти ж не "голодающий" часом? Хлопець швидко й злякано:

— Ні, ні! У мене є папа й мама. Тут ми недалеко й живемо — на Глибокій.

Не ймуть віри.

— А чого ж це ти босий, коли в тебе є папа й мама? Ви бідні?

— Ні, чоботи є в мене, тільки мама заховала, щоб я з дому не сходив. То я босий утік. І пальто в мене є, і шапка гарна — все мама поховала.

— А як тебе звуть?

— Мишка.

Привітніше:

— Ну, то що ти, Мишко, казав тут, розкажи, і ми послухаємо.

Мишко заспокоївся, підтяг штани, очі засяяли, аж луна скрізь заблищала:

Ой, Морозе-Морозенку,

Ти славний козаче...

З усіх кутків так і гунули всі до гурту.

— І, де ти, Мишко, так навчився? Чистий актьор!

— Ану ще!

Мишко знову гребінь із кишені, та як утне на йому губами: так і пориває до танку, і

очі в усіх засяяли; прихитують та тільки зирк-зирк один на одного — шукають, хто б почав.

— Ну й Мишко!

Мишко тягне книжку із стола.

— Ти й читать умієш?

Мишко розгорнув книжку та як диякон у церкві:

— Братіє...

Та як почав, як почав...

Регочуть, аж хитаються.

— І де він там вичитав таке?

Хтось через плече зазирнув йому в книжку і знову — регіт.

— В його й книжка догори дригом.

— То ти не вмієш іще читати, Мишко?

— Цієї зими папа найме мені губернатку, буде вчить мене. І фортеп'яно купить... Я буду музикант. Усі серйозно презирнулись:

— Он як... — Далі й собі:

— А в нас, казала Параска Калістратовна, оцей буде професор, а цей — інженер, а оця і оцей — це будуть артисти.

Мало не всі в будинку, як визначала сама Параска Калістратовна, були майбутні великі люди. Всі, що на їх вказували, заклавши руки за спину, спокійно хитали головою, вважаючи, очевидно, все, за їх сказане, за всім відому, непохитну істину.

Потім хвастались:

— Еге! У нас неабиякий будинок — ми й французьку-німецьку мову учимо!

Один витяг із-під шафи обдертий підручник, вибив об коліно пилюгу з його, почав розгортати:

— Ось дивися, Мишко, оце — дер шуль, а це...

... Почали вибивати кописткою у битий чугун — дзвоник мусить бути. Всі зразу кинулись, усе покидали і, як на галич, з вереском, з криком ринули в столову:

— Обідать!

Мишко стояв на порозі.

— Мишко, іди й ти до нас обідать!

Мишко затурбувався:

— Ні, я не хочу! Це я так, подивитись.

— Чому? У нас сьогодні на обід дер зуп — без хліба, без солі й без круп, а зате з кістками.

Коло великого щербатого казана стояла підтикана чергова з битим черепком замість ложки. З казана випирали костوماхи, ніби в той "der Suppe" вперли цілий коров'ячий кістяк. Пара йшла, як із жлукта.

Кличуть:

— Іди, Мишко!

Мишко тихо:

— Я вже обідав.

Хтось цікавий:

— А що ж було у вас на обід?

— Борщ із м'ясом, і каша молошна, і чай з булкою в накладку і...

Мишко ковтнув слину й замовк.

...Обідали. Здавалося, парив дощ: шуміло, плюскотіло, тріщали кістки, торохтіли миски. Ніяких розмов: лусне десь по лобі ложка, хтось із малих кусне сусіда за ухо — короткий виск, і знову до роботи.

Мишко стояв, схилившись на одвірок, нахмурений. Все одхиляє убік голову, ніби на той обід і дивитись не хоче. Тільки в горлі у його кавкало, мовби глитав великі камінці.

Надворі завечоріло. Засвистів, заплакав у холодній грубі вітер, загрюкала на будинку бляха. Заторохтіли крупи у биті вікна. Зацокотіла малеча зубами...

— Гріться! — Почали стрибати в довгої лози, в кобили. Хлопці спершу, далі й дівчата.

Двоє з хлопців тягнули в кімнату кілька дощок із сусіднього паркану. Тут ж, на підлозі, пиляють, рубають, кришать на тріски...

Незабаром у панському напівзруйнованому каміні запалали дрова. Збилися до каміна, як циганчата.

Цілий день бігав Мишко з хлопцями, як свій; носив казаном воду од криниці, лагодив двері, підмітав, гомонів, сміявся. Стемніло — зажурився. Стоїть самотній коло вікна, смутно дивиться на темні вікна, мне свою брудну блаґеньку будьонівку із зіркою.

А вітер: гу-гу-гу! за вікнами, аж мурашки поза спиною...

За гомоном про його було забули, далі хтось побачив:

— Гляньте, Мишко і досі в нас!

— Мишко! Як же ти додому підеш? Чуєш, що то надворі? Там десь, певне, твій папа та мама скрізь бігають та шукають тебе.

Мишко низько схилив голову. Один — ближче до його, придивився: котяться дві сльозини в Мишка, як той горох, по лицю.

— Еге-ге! Та він, сукин син, чи не голодаючий! Мишко затулився драним рукавом і гірко заплакав:

— Я без-при-тульний...

Всі од каміна, обступили, дивляться:

— От тобі й папаша з мамашею!

— От тобі й каша з молоком, і чай у накладку з булкою.

Старші суворо до його:

— Чому ти зразу не казав цього, нащо брехав? Мишко витер до сухого очі полою, насунув свою будьонівку на голову, важко зітхнув, мовчки пішов до дверей. Стало жаль:

— Куди ж ти, Мишко, ми ж тебе не виганяємо! Зажди...

— Що ж його робити?.. — Почали щось між собою шепотіти.

Хтось із дівчат голосно запротестував:

— Хто його знає, що воно за хлопець, може, обікраде вночі, як той босяк Володькін,

та й утече. Один спалахнув:

— Та яке ти маєш право так на його казати? Ти докажеш?

Галя спохватилась:

— Та я ж не на його, я так тільки...

— "Так тільки"... "босяк"... А ми хто такі? Хіба ж ми не такі, як і він?

— Та я ж не на його казала, чого ти причепився?

У того вже загорівся якийсь жаль:

— "Босяк"... Та, може, він кращий за нас усіх у мільйон разів! Може, він артист-музикант буде! Розумієш ти, голова? Може, з його якась Моцарта вийде пролетарська? От що!... Товариші! На раду!

На раду. зібралися старші. В спальні, в темному кутку. Малеча — на варті. Радили на диво тихо, діловито й коротко. Вирішили — днів з скільки передержать Мишка потайки в будинку; далі, коли трохи покращає стан, улучити нагідний момент і всією бурсою прохати Параску Калістратовну прийняти хлопця до гурту. Сподівалися, що буде як і раніш бувало, — покричить, посердиться, а далі заплаче й прийме. Вони вже добре знають її, реву.

— Ну, Мишко, тепер катай під ліжку, бо швидко, мабуть, вернеться наша плаксуха з міста.

Недовго вагаючись, Мишко тільки захурчав, куди показали. Далі вистромив голову, моргає весело, бадьоро:

— Товариші, пошамать би чого-небудь трошки!

— Нема ж, Мишко, нічогісінько, може, чого завідуєча привезе на вечерю, тоді принесемо.

Мишко:

— Мені що-небудь, аби не нудило. От, скажемо, у казані, я бачив, — дві кістки лежать.

Дівчата назбирали, принесли пелену кісток, принесли якесь шмаття:

— Ось тобі, Мишко, барахло — замотайся гарненько в його, бо холодно буде. Коли чого буде треба — гукни. Сам не вилазь.

— Товариші, коти з спальні: здається, шумить-гримить наша Параска!..

Висока, огрядна, в мужичих чоботях, голос, як труба, іде, як буря...

Зранку гасала по установах, змагалася, прохала, сварилась, аж схрипла. Приперла на плечах пудів зо два борошна і трохи пшона. Прийшла, мотається сюди-туди, забула, що вже дома, не говорить — кричить: не дурно, видно, досталося те борошно.

— Семенові промивали ногу? Валі міряли температуру? Та чому сміття не винесено? Вікно хто розбив? А книжка чого ото під столом? Староста! Староста!

Влетіла в спальню, світить каганцем:

— О, я так і знала: ліжка не заслані, кімната не провітрена, бруд, сморід... Черговий!

Спинилась посередині, дослухається. Далі люто:

— Черговий! Черговий! Скільки разів я казала, щоб не пускали собак у

помешкання! Хто черговий? Вбігає черговий.

— Вижени мені зараз собаку, і щоб було це в останній раз.

— Якого собаку? Тут собак немає у нас.

— Не базікай — роби, що велю! "Тут собак немає", — а ото ж хто кістку під ліжком гризе? Черговий прикусив язика, почухав голову. Далі певніше:

— Та то вам, мабуть, почулось.

"Собака" якась була розумна — замовкла.

Один по одному — на допомогу черговому збігся гурт:

— То почулось! Почулося! То, може, так що...

— Та то, мабуть, пацюк! — догадався хтось. Всі в один голос:

— Так і є! Пацюк! Учора Андрій убив одного черевиком. Здорового-здорового!

Дивиться на дітей, віри не діймає: чогось поблискують тривожно очі.

— Хм...

Далі рішуче:

— А на лиш каганця, посвіти мені.

Нагнулась — до одного ліжка, до другого. Далі повертає суворе лице до дітей:

— Сором! А оце що лежить під ліжком? Візьми щітку, зараз мені вижени!

Змовкли. До чергового:

— Ну, кому я кажу?

Черговий не взяв щітки, нагнувся до ліжка, смутно:

— Вилазь, Мишко, засипались...

З-під ліжка висувалась біляста, нестрижена голова, червоне од напруги лице.

Параска Калістратовна плеснула в долоні, одступила:

— Що це?! Це вже нового знайшли!

Зразу, як по команді, оточили її з усіх боків: резонери, жалібниці, філософи:

— Параско Калістратовно! Параско Каліст... Це не простий хлопець! Це найкращий за нас усіх! Роботящий, слухняний...

І далі з жаром:

— Це буде Моцарта! Моцарта!

Дивиться:

— Яка Моцарта?

— Артист, музика... Якби почули, як співає! Як грає!.. Ми його як-небудь... долі...

Затулила уші, кричить:

— І слухать не хочу! Мене під суд! Мене в чеку за це! Ми тут кубло зарази розведемо! Мене живцем з'їдять за це!

Сіпають за поли, за руки:

— Та ви ж подивіться, який він марний, ось яке на йому шмаття! Гляньте!

Повертали хлопця на всі боки, демонстрували його лахміття.

Заплющила очі, одвернула голову:

— Не чую нічого й не бачу! — Проте пильне її око щось загляділо.

Зразу:

— Ану, стій! — Мовчки, поривчасто вхопила, розгорнула на хлопцеві шмаття, що його соромливо й старанно не давав він розгортати.

Під дрантям не було сорочки. Світилися реберця. Схудле, марне тіло було порване, подряпане, скривавлене — живого не було на йому місця.

Крутнулась, як вихор, помчала в свою кімнату, грюкнула дверима, аж по всіх вікнах злісно брязнули биті шибки...

Стало тихо...

Десь іздалека мерехтить, догораючи, камін. Коло дверей завідує — гурт. Один щільно припав щокою до дверей, зазирає в щілинку. Всі дух затаїли — ждуть. Швидко одвів од дверей голову, очі блищать, радісний. Стиха:

— Не журися, Мишко, — діло, здається, буде: реве! Всі нишком:

— Реве?

— Так реве, так реве, аж захлинається! Аж ніс їй почервонів! Витре носа хусточкою та й знову!

Невтримана радість, мов на крилах, підняла всіх, завертіла, тихо, без гуку. Вихором закружило лахміття, довгі рукава, обірвані лацкани, обмотки на ногах. Один водить рукою по руці, як смичком по струнах, другий товче кулаком, як у бубон, у надуту щоку; той — у боки, той навприсядки. І тихо-тихо, як тіні, тільки хуркає вітер та шугають, як у метелиці, золоті блистинки — очі.

Пострибають, знову заанімують, слухають: чути за дверима ридання, виразне, безсумнівне.

І знову — вихор радощів — ще дужчий, ще буйніший. Хтось подав тривожний знак, і всіх видуло з коридора, як сухе листя.

Вийшла умита, спокійна. Голос твердий, як криця:

— Іди сюди, як тебе...

Мов розв'язався мішок із гамором: крик, зик, пискотня...

— Мишко, сюди! Мишко, кличуть!.. Спинила всіх, зібрала кругом себе:

— Слухайте сюди — завтра має бути у нас ревізія: коли яка гава засиплеться, то дивіться... Показала добрий-таки, м'язистий кулак. Всі з жаром, з огнем:

— Ніколи в світі!

— Ось нехай тільки бовтне хто!

— У-у!!

Замахали кулачками.

— Подивіться, дівчата, є там у нас у коморі хоч яке-небудь сухе шмаття?

Хлопці показували дівчатам носи, язика й басками співали:

На городі стовпчики, —

Роди, боже, хлопчики,

А дівчат не роди,

Бо то — самі іроди...

Поскулювались, позамотувались, сплять. Усе — майбутні зорі нового життя. З темряви у биті вікна летять білі папірці — сніг.

Деренчать шибки, вітер над сонними ходить, лахміття торкає. Вскочить у трубу,
прибере живого голосу, заводить, як по нотах:

Ой буде ж нас, не-не-не...

По го-ра-ах, по-о-о до-ли-нах...

Далі — дверима! Вікнами! Желізом на даху!

— Гу-гу-гу!..

[1925]